

KLANICZAY TIBOR

A NACIONALIZMUS ELŐZMÉNYEI A MAGYAR IRODALOMBAN

A nacionalizmus történeti kategória, a burzsoázia ideológiájának kezdetől fogva része, fontos eleme. Kifejezi a polgárságnak azt az álláspontját, hogy a nemzet a legfőbb érték, s így az úgynevezett nemzeti érdekek szolgálata a „leghaladóbb” cselekedet — akkor is, ha az csak a társadalom többségét kitevő kizsákmányolt osztályok rovására, vagy pedig más népek, más nemzetek elnyomása, kifosztása árán érhető el. A nemzeti érdekeknek, céloknak ez az abszolutizálása a hazai és általános társadalmi haladástól való elválasztása, s a más népek érdekeinek tekintetbe nem vétele végső fokon mindig a kizsákmányolók malmára hajtja a vizet, noha többnyire az egész nép védelmének vagy gyarapodásának, felemelkedésének álarcába burkolózik. Mivel azonban a polgárság a társadalmi fejlődés egy fontos szakaszán a haladás élén járt, s a feudális rendszerrel szemben uralomra jutása közvetve a népnek is érdeke volt, a nacionalizmus is tölthetett be haladó funkciót. A feudális társadalmi formából a kapitalistába való átmenet elengedhetetlen tartozéka, minden nép fejlődésének szükségszerű állomása volt a polgári nemzetté válás. Amennyiben a nacionalizmus ezt szolgálja, vagyis amennyiben összekapcsolódik a társadalmi vagy egyetemes haladás érdekeivel, akkor haladó jelenségnek kell minősítenünk. De sohasem szabad elfelejtenünk, hogy a nacionalizmus haladó szakaszaiban is Janus-arcú: ugyanazok a nemzeti szólamok és jelszavak, melyek a haladással összeforrrva jelentkeznek, máskor éppen a haladás ellen irányulnak, vagy pedig tragikus összeütközésre vezethetnek más népek nacionalizmusával. Ez a kettősség, kétértelműség, s az ebben rejlő veszélyek különösen fontossá teszik a magyar nacionalizmus történeti útjának, jellegzetességeinek a felderítését és megbízható értékelését.

Bár a nacionalizmus lényege, osztálytartalma és az ideológiai jelenségek közötti helye mindenütt alapjában azonos, a polgári ideológiának szükségképpen ez az az eleme, mely konkrét megnyilvánulásait tekintve a legtöbb nemzeti különbözőséget mutatja, hiszen éppen az egyes nemzetek sajátos, más nemzetekétől eltérő, vagy azok ellen irányuló céljait fogalmazza meg. Ezért az egyes nacionalizmusok természetrajza igen különböző. A franciáknál például szorosan összefügg a nagy forradalom és a napóleoni háborúk emlékével, amely a

világ első nemzetének képzetét, a gloire tudatát alakította ki. Az olasz nacionalizmus — valamennyi közt a legrégebb — kezdetben a barbár idegenekkel szembeni helytállásban, védelemben, majd az olaszok lakta Itália egységes állammá szervezésében csúcsosodott, hogy végül majd a fasizmus őrjöngő hóbortjaként az ókori Impero visszaállítására törjön. A románoknál a több államban megosztott román nép egyesülése s egységes nemzeti állammá való szervezése volt a nacionalizmus fő törekvése. És sorolhatnánk a példákat tovább.

A magyar nacionalizmus az említetteknel bonyolultabb és ellentmondásosabb jelenség. A karakterét meghatározó fő követelései a következők: a függetlenség, az ország „ezeréves” területi egysége, és a magyarság sajátos, különleges karakterének a kultusza. Bár ezekhez sok minden más is járul, ezek a legállandóbbak, legfontosabbak, de ugyanakkor egymással összeegyeztethetetlenek, ami a különböző nacionalista irányzatok gyakori szembenállására is vezetett. A történeti Magyarország területi egységének a megtartása vagy visszaállítása ugyanis az uralkodóosztályokat minduntalan a függetlenség feladására készítette; másrészt a soknemzetiségű ország léte mindig asszimilációval és a magyarság sajátos népi faji jellegének elmosódásával járt, ami viszont kihívta maga ellen a magyar karakterisztikumot, törzsökösséget féltő, védő, ápoló törekvéseket. Ha azt nézzük, hogy e három egymásnak sokban ellentmondó nacionalista követelés közül az uralkodóosztályok melyikhez ragaszkodtak a legmakacsabban, akkor azt tapasztaljuk, hogy a történeti Magyarország területi egységéhez, vagyis egy feudális államalakulat, egy történeti, nem pedig etnikai alapon egységes államterület fenntartásához, a magyar nacionalizmus leginkább feudális, nemesi gyökérzetű eleméhez. Míg ugyanis a polgári nacionalizmus általában a politikailag megosztott azonos nyelvet beszélő nemzet politikai egységére, addig a magyar nacionalizmus a történeti-politikai egységben élő különböző népek valamiféle magyar nemzeti egységbe való belegyömöszölésére törekedett. Ez a jelenség a magyar nacionalizmus mély feudális-nemesi gyökereire hívja fel a figyelmet, és a nacionalizmus előzményeinek, feudális előéletének a vizsgálatát fokozottan időszerűvé teszi.

Jogosult és szükséges kérdés, hogy hol kell keresnünk a magyar nacionalizmus gyökereit, kezdeteit. A nacionalizmus hordozója természetesen a burzsoázia, s a nacionalizmus kezdetei a feudalizmus méhében fejlődő, erősödő, s a feudális céhkereteket szétromboló, a kapitalista termelési módra átterő városi polgárságban keresendők. Ennek a szabályos fejlődésnek klasszikus példája lehet Itália. Magyarországon azonban szó sem lehet erről, hiszen a fejlett városok részben német lakosságúak voltak, közülük is a legfontosabbak, s éppen azok, melyekben a magyar lakosság is egyre inkább előretört, a török hódítás áldozatai lettek, úgyhogy fejlett magyar nemzetiségű polgárságot a XVI—XVII. században jóformán csak Kolozsváron és részben Kassán talál-

lunk, ami édeskevés a nacionalizmus kezdeti elemeinek kialakulásához. A nemzetté válás fő ereje így nem lehetett egy magyar polgárság, ezt a szerepet más osztálynak vagy osztályoknak, illetve rétegeknek kellett vállalniuk.

A polgári nemzetté válás folyamatában a polgárság pótlása elvileg felülről is és alulról is megtörténhetett. Ezt a funkciót vagy az uralkodóosztály, vagy pedig a parasztság valamely rétege is elláthatta, aszerint, hogy melyik vált a polgári átalakulás vezetőerejévé, a polgárság surrogatummá. A magyar fejlődésben mindkét esetre megvolt a lehetőség vagy legalábbis megvoltak a törekvések. Mivel azonban a polgári átalakulás és ezzel együtt a nemzetté válás vezetőereje végül is a polgárosodó nemesség lett, a nacionalizmus előzményeit is elsősorban a nemesség múltjában, nemzet-konceptiójában kell keresnünk, noha voltak kezdeményezések, elindulások egy másfajta nemzETFelfogás kialakítása felé is.

Nemzetről beszélve mindig a polgári nemzetre, nacionalizmusról szólva a polgári nacionalizmusra gondolunk. Valamiféle nemzet fogalom, s ennek megfelelően nemzetinek mondott törekvések, tehát nacionalizmus azonban már a polgári fejlődéstől függetlenül is létezik, ezt már a feudális nemesség is kialakítja. Magát a „nemzet” szót is a nemességtől örökli a polgárság, s erről a nemzetről vagy annak latin terminusáról, a natióról sok szó esik már a régebbi századokban is. Ez a nemesi nemzet szintén egy történetileg kialakult tartós közösség, mint a polgári, de ez a közösség sokkal lazább, s összetartó tényezői részben mások is, mint a polgári nemzet esetében. A polgári nemzetnek a marxizmus—leninizmus által meghatározott ismérvei közül csaknem teljesen hiányzik a gazdasági egymásrautaltság, a közös nemzeti piac; nem feltétlenül szükséges a közös nemzeti nyelv, mert ezt esetleg a latin is pótolhatja; az azonos etnikum által lakott összefüggő területet az egyazon nemesi rend uralma alatt álló — esetleg vegyes etnikumú — történetileg kialakult államterület helyettesíti; megvan viszont, sőt nagy hangsúllyal szerepel a lelki alkat bizonyos közössége, csak hogy nem egy azonos nyelvet beszélő össznépeség, hanem egy azonos jogokkal bíró rend viszonylatában. A polgári nemzetből ilyesféléképpen ellátárolható nemesi nemzet is történeti fejlődés eredménye: csak a feudális társadalom fejlődésének bizonyos fokán, mégpedig a nemességnek nemesi renddé szervezésekor jön létre.

A nemesi nemzet és nemesi nacionalizmus kialakulása jól megfigyelhető a középkori irodalom tükrében. Az első krónikák és legendák arról tanúskodnak, hogy kezdetben csak valamiféle dinasztikus-tudat, dinasztikus patriotizmus létezik, melynek bárki, az ország bármely nemzetiségű lakosa, sőt bármely külföldről jött személyegyenként hű kiszolgálója lehet. A magyar állam első két századának irodalmi termékeihez a dinasztikus állampatriotizmus fogja egységbe: a német Hartvik vagy Albericus és a magyar Mór és Miklós püspökök, s esetleg szláv vagy más nemzetiségű társaik teljes összhangban működnek az Árpádház feudális keresztény királyságának érdekében. A munkáikban talál-

ható jelentős felfogásbeli eltérések is csak abból adódnak, hogy a dinasztia egyik vagy másik ágának a szolgálatában állnak-e.

Ezzel a dinasztiahoz kötött államtudattal szemben a XIII. században jelentkezik először egy külön nemesi öntudat, mely a nemesség társadalmi előretörésével, jogainak — a királlyal szemben is! — a kodifikálásával (Aranybulla) van összefüggésben. Ettől kezdve találkozunk az ország nemességét jelentő „*natio Hungarica*” fogalommal, melyet Kézai Simon gestája igyekezett történetileg megalapozni és igazolni. A hun-magyar azonosság elméletét kidolgozó Kézai a hunok; vagyis a régi magyarok társadalmi egyenlőségét hangsúlyozza: a közösség megsemmisíthette a bírótételét és letehetette kapitányait amikor csak akarta, s ez a jogszokás egészen Géza vezér idejéig fennállott. Harcba is „Is-ten és a magyar nép szava” megszólítással hívták a hunokat, s aki a parancsnak nem tett eleget azt vagy megölték, vagy szolgaságba taszították. „Válaszfalakat magyar és magyar között — írja — csak efféle bűnök és kihágások emeltek. Egyébként pedig, mivel az összes magyar egy apától és egy anyától származott, hogy lehetne az egyiket nemesnek, a másikat nem nemesnek tartani, ha csak nem ily bűnökért elmarasztalva jutottak volna szolgaságra.” Miután így kizárólag a nemességet származtatta a közös szittya-hun ősöktől, magyarázatot kell adnia arra is, hogy honnan erednek a társadalom alávetett rétegei. Egy külön függeléket szentelt ennek a kérdésnek, azt fejtegetve, hogy a szolgák, félszabadok, vagyis a kialakuló jobbágyság elemei a Magyarország területén talált és leigázott idegenektől, valamint idehurcolt foglyoktól származnak, s magyar származású legfeljebb azok révén van közöttük, akiket valamikor bűneikért a szabad magyarok közösségéből szolgaságba vetettek.

Kézai koncepciójában, mely szerint a „magyar nemzet”-et kizárólag a szittya-hun eredetű nemesség alkotja, már adva vannak a nemesi nacionalizmus alapjai. Huntörténete ettől kezdve a magyar történetírás alapjává vált, mégis a XIV. században háttérbeszorultak a nemesi törekvések, a vezetőszerp részben az oligarchiáé, részben az Anjouk uralma során újra jelentékenyen megerősödött királyi hatalomé lett, s így a nemesi nacionalizmus kifejlődése csaknem két évszázadot váratott még magára. A nemesség nagy előretörése, a nemesi rend végleges kialakulása a XV. század derekán következett be. MÁLYUSZ ELEMÉR legutóbbi tanulmánya sokoldalúan bemutatta, hogy miként jutott a nemesség a XV. század középső évtizedeiben jelentős politikai hatalomhoz, s hogyan találkoztak érdekei a Hunyadi-házéval. Ez a megerősödött és az országgyűléseken már vezetőszerpet játszó nemesi rend, mely egyre jobban kérkedni kezdett szittya-hun eredetével, emelte a trónra Hunyadi Mátyást, aki jórészt át is vette a nemesség „nemzeti” ideológiáját és szólamait. A nemesség és Mátyás közti egységnek legtükrözetesebb irodalmi tükrözését Thuróczy János krónikájában szemlélhetjük, aki nagy hangsúllyal állítja történetkoncepciójának centrumába a hun-magyar azonosság teóriáját, s Mátyásban a hunok, azaz a magyar nemesek új vezérét, a második Attilát látja.

A köznemesi rend nacionalizmusa, mely a leghangosabb s egyben a legellenszenvesebb a Jagello-korban lett, Verbőczy Istvánban, a jobbágyságróghöz kötését kodifikáló nemesi pártvezérben találta meg legvilágosabb megfogalmazóját. Az idegennek tartott Jagellókkal és részben külföldről jött környezetükkel szemben ő fogalmazza meg a „nemzeti” azaz nemesi párt 1505. évi rákosi végzését, melyben megfogadták, hogy többé idegen királyt nem választanak, mert „az idegen uralkodó mindenéből kiforgatja a nemzetet, s e szittyai nemzet elveszti erkölcsét és szokásait, melyeket országával együtt vérenek hő ömlésével szerzett”. A rákosi végzésben megszövegezett idegengyűlölet nemcsak írott szó volt, de megnyilvánult a német kereskedők állandó zaklatásában, a zsidók ellen szervezett véres pogromokban is. Mikor pedig Mohács után, az országot ért katasztrofális csapás jelentőségét fel sem fogva, a hirhedt Zápolya személyében végre ismét „nemzeti” királyt választottak, s őt politikai vakságukban új Hunyadi Mátyásnak vélték, — a székesfehérvári országgyűlésen jelen levő lengyel követ szavai szerint — úgy érezték magukat, „mintha újjászülettek volna . . . letették az idegen, főképpen német viseletet, és a szittyai szokásokhoz tértek vissza”.

Az első magyar királynak tartott világverő Attila mellé a Jagello-kori nemesek és íróik magasra emelték a saját képükre formált Mátyás király hagyományát is, benne a nemesség vezérét és az ország nagyhatalmi rangját biztosító uralkodót ünnepelve. Verbőczy, az 1520. évi országgyűlésen elmondott beszédében arra buzdítja a rendeket, hogy emeljék az országot újra arra a virágzásra, mint Mátyás, akit nemcsak csodáltak mindenütt, de „az egész világ minden hatalmassága előtt” rémület (terror) tárgya kezdett lenni, s aki az ország határait nemcsak megóvta, hanem ki is terjesztette. A hódításokat dicsőítő nagyhatalmi gőghöz hozzá társult a törökkel szemben Európát védő magyar küldetés tudata is, melyet Verbőczy így fogalmazott meg a *Hármas-könyv* Ulászló királyhoz intézett ajánlásában: „nem volt oly nép vagy nemzet, amely a keresztény köztársaság megvédeése és tovább terjesztése mellett erősebben és állhatatosabban állott volna őrt, mint a magyar”.

A nyugattal szemben szittyai-hun, kelet felé pedig keresztény arcot mutató magyar nemesség korántsem volt nemzetiségileg egységes. Az idegen ellenesség sem vonatkozott a magyarországi más nemzetiségű nemesekre vagy a horvátokra. Bár többségük magyar származású és magyar nyelvű volt, az összetartozás elsősorban rendi jellegű, a kialakuló nemesi nacionalizmus rendi nacionalizmus, s ezért annak szószólói között nyugodtan ott lehetett a délszláv származású Vitéz János vagy Janus Pannonius is. A horvát nemzetiségű Janus, mint pécsi püspök és Mátyás híve, bár tudatában volt szláv eredetének, a nemesi rendhez való tartozása révén magát is hunnak nevezi, s magától értetődően írja le: „nos hunni”. És miként a vegyes nemzetiségű magyar nemesség hun származásával kérkedett, ugyanígy a magyar nyelv, a szittyák nyelve is a rendi-nemesi nacionalizmus megbecsülésének a tárgya lett. Ezért nevezhette

Mátyás 1459-ben III. Frigyes császárt „a magyar faj és vér ellenségének”, akinek célja „a magyar nyelv megsemmisítése”, s ugyanígy, a nemesi szokásokat átvéve, Zápolya is azzal vádolhatta Ferdinándot, hogy „Magyarország feldúlása, a magyar nemzet és a magyar nyelv kiirtása” a szándéka. A magyar nyelv a magyar nemzetnek, azaz a származására nézve különböző összetételű nemességnek éppúgy egyik külső megjelenése lett, miként a szittya viselet. Ennek az elképzelésnek adott 1519-ben meglepő módon kifejezést a latinul kitűnően tudó Verbőczy, midőn mint a magyar követség feje, a velencei nagytanács előtt magyar nyelven üdvözölte a dogét.

A Hunyadiak és a Jagellók kora a magyar nemesi nacionalizmus története első fejezetének időszaka. Ha a kor irodalmában minduntalan visszhangzó fentebbi mozzanatokat figyelembe vesszük, akkor kitűnik, hogy már itt számos olyan elemmel találkozunk, mely a magyar nacionalizmusnak, a polgárinak is, évszázadokra sajátos maradt. A nemesi nacionalizmus későbbi fejlődésétől való legfőbb eltérés pedig abban keresendő, hogy ekkor ez a nemesi nacionalizmus még egy eleinte valóságos, később vélt nagyhatalmi pozícióra támaszkodott. A török hódítás sikere azonban pozíciójává zúzta a nagyhatalmi ábrándokat, de az ezt hordozó nemesi osztályt is annyira szétzilálta, hogy hosszú időre önálló politikai erőként nem tud megjelenni a közéletben. A Mohács utáni anarchiából egy új arisztokrácia hatalma bontakozott ki, s a nemesség is ennek szárnyai alá, a familiaritás kereteibe húzódott, vagy pedig nyomorultul, fizetetlenül szolgált a végvárakban. A nemesi nacionalizmus újabb fejezete a XVII. században kezdődött, amikor a nemesség újra jelentős önálló politikát tudott kezdeményezni.

A nemesi nacionalizmus fejlődésének ezt a következő nagy állomását egy egészen új hangvétel jellemzi, mely az irodalomban első ízben a XVII. század legelején Rimay egyik költeményében jelentkezik. Az „Oh szegény megromlott s elfogyott magyar nép” kezdetű versről van szó, melyben a korábbi nagyhatalmi hun-szittya hetykeséget a magárahagyott, romlásnak indult, megfogyatkozott és nyomorba süllyedt tragikus magyarság képe váltja fel. „Magyar nép”, Rimay szóhasználatában a magyar nemességet jelenti, erről mondja:

Kedvelt böcsült véred lett csufoltságossá,
Szabályádnak bő soldja nagy olesóságossá,
Megcsorbult nemzeded változott korcsossá,
Nevednek szépsége utáltságossá.

Ez a hang ekkor még elszigetelt, a nemesség politizáló elemei — maga Rimay is — még a főurak szolgálatában álltak; de a század közepére kialakult a nemességnek egy a főúri rendtől magát elhatároló öntudatos része, mely egészen II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának bukásáig a függetlenségi küzdelmek és szabadságharcok vezető osztálya lett. Ennek a nemességnek a tudatá-

ban ha halványan is, de tovább élt a Nagy Sándort megállító szittyia ősök és a világverő Attila emléke is, legfőbb eszménye azonban Mátyás lett, akiben ismét csak a nemesi szabadság védlőjét és a nemesi magyar nemzet félelmetes rangra emelőjét látták. Most fogalmazódik meg és kap különleges hangsúlyt a régi dicsőség tudata, a nagyszerű múlt és a sivár jelen szembeállítás, a magyar nemzet létének és jövőjének pesszimista szemlélete, az „egyedül vagyunk” gondolat: a magyar nacionalista ideológiák megannyi tartósnak bizonyult és egészen a XX. századig makacsul továbbélő elemei. A Zrinyi mögé felsorakozó, majd a kuruc háborúkat megvívó nemességet azonban, Jagello-kori elődeitől eltérően, az újra magasra szítt nacionalizmus nem handabandázásra, hanem helytállásra, a végső elkeseredésből fakadó dacos tettekre ösztönözte:

Fegyverrel, fegyverrel köll bosszut állani,
Magyarnak fegyverrel köll veszni vagy nyerni!
Hittel csalattatunk, nem köll azért hinni,
Fegyver fog közöttünk igazságot tenni! (Thököly haditanácsa)

— hirdeti Zrinyi gondolatait variálva az egykorú ének.

A nemesi nacionalizmus eme új, a korábbinál értékesebb fázisában fontos szerepet töltöttek be Zrinyi gondolatai. Zrinyi élete utolsó tíz évében szoros együttműködésben volt a leendő kuruc nemességgel, sőt annak elismert vezérévé vált, felismervén, hogy a feudális uralkodóosztályok közül ez az egyetlen, melyre az ország függetlenségének kivívása és egyesítése érdekében számíthat. Bár Zrinyi politikai koncepciója jóval átfogóbb, nagyszabásúbb és haladóbb volt, mint a XVII. századi nemességé, kései írásaiban, főként a *Török áfiumban*, ennek az osztálynak a nemzeti tudatát erősítette, s iránymutatóan megfogalmazta a korabeli nemesi nacionalizmus legtöbb jelszavát és gondolatát. Zrinyi gondolatmenetében a nemesi nacionalizmus régi és új elemei mind a nemzet mozgósítását, tespedésből való felrázását szolgálják, a nemességnek a függetlenség kivívása érdekében való felsorakoztatását célozzák. Prózaí művei elé írt dedikációjában benne van a lényege mindannak, ami ekkor a nemesi nacionalizmus értékes elemének tekinthető. Azon kesereg itt, hogy „a magyar romlásának seculumjában” született, nem pedig olyan korban, mikor Isten a magyarokat „rettenetessé tette volt azoknak, akik most unalommal néznek reánk, és csúfsággal említenek bennünket”. Ebből az ellentétből, a jelen romlásának és a régi nagyságnak a tudatából azonban nem siránkozás, hanem a jövő tetteinek elhatárolása fakadt: „Magyar vitézeknek dicsőséggel földben temetett csontjai és azok nagy lelkeinek umbrái, az kik egyik világ szegeletirül az másikra [vezették] vitézséggel a magyarokat, és egyik tengertül a másikig sok száz esztendeig csináltak kard élivel békességes megtelepedést nékik, nem hadnak nékem alunnom, mikor kívánnám, sem henyélném, ha akarnám is.” Sz az Áfiumban, mely elé mottónak ezt írta: „Ne bánts a magyart!” a „dicső-

séges magyar vérnek maradéki"-t arra figyelmezteti, hogy „az mi nemes szabadságunk az ég alatt sohun nincs, ha nem Pannoniában, Hic vobis vel vincendum, vel moriendum est”.

Ezek a gondolatok, melyek majd a XIX. század legnagyobb nemzeti költőinek verseiben sorra visszatérnek, a kuruc nemesség költészetén át szívódtak fel a magyar költői hagyományba. A XVII. század második felének hazafias nemesi költészete tele van a régi szabadságot felváltó szolgaság, illetve a régi hatalmasság helyébe lépő elesettség hangsúlyozásával. A „szegény magyar vér"-t „dicsőség házábul származott fényes virág"-nak nevezi a kuruc költő, s a császárt támogató, a „szabadság"-ot eláruló ellenfelét azzal vádolja, hogy „magyar vér" nincsen benne. Mátyás és az egykori köznemesség németellenes szólamai sorra visszatérnek, megtévezve a törökkel vívott harcban szerzett keserű csalódással:

Soha fegyvert nem vont az német magyarért,
Nem harcolt egyszer is mi szabadságunkért,
Szomjuhozta inkább holtig a magyar vért.

Bár e nemesi költők minduntalan magyar népről, magyarságról beszélnek soraikból kiderül, hogy e terminusok mindig a nemeseket jelölik, sőt a nemesi-rendi szemléletre náluk sokkal nagyobb hangsúly esik, mint Zrinyinél. Petkó Zsigmond lantján a haza elnevezése is „nemes Pannonia" lesz, s ugyanez a szerző Zrinyi egyetemesebben megfogalmazott adhortatióinak is ilyen szűkebben nemesi parafrázisát adja:

Nem szánjuk éltünket,
Ontani vírünket
Sok szép lakó helyünkért,
Nemes címerünkért.
Elveszett szabadságért.

A „Gondolkodjál szegény magyar" kezdetű vers költője is azt szeretné, ha a magyar, a haza szabadságáért fegyvert fogva, a jó vitézséggel épült „rigi nemes levelit megújítaná". Amikor pedig a panaszok, sérelmek áradata ömlik verssorokba, azok kizárólag nemesi sérelmekről, a nemesi privilégiumok semmibevevéséből állnak. Így például a *Cantio de Portione* című versben, mely a németek garázdálkodásának leírása után ekképpen foglalja tömören össze a költő — s egyben az egész korabeli nacionalizmus — mondanivalóját:

Gondolod olyankor, hol magyar szabadság?
Hol van Mátyás király, kinél volt igazság?
Földben temettetett véle az uraság,
És a szép nemesség lőn keserves rabság.

A nemesi nacionalizmusnak ez a rendi korlátozottsága, s a nemzet létalapjának a feudális kiváltságokkal való azonosítása, már eleve magában rejtette a függetlenségért indított harc feladásának a készségét. A „magyar szabadság” nem az ország függetlenségét, hanem a rendi szabadságjogok összességét jelenti, s ha a gyűlölt osztrák uralkodó ezeket vagy ezek egy részét biztosítani hajlandó, a nemesség többsége nyomban kész a kompromisszumra. Ez következett be a Rákóczi-szabadságharc során, pedig ennek zászlaja alá a „Racru-descunt . . .” kezdetű híres kiáltvány éppen a nemesi sérelmek legteljesebb felsorolásával és a nemesi-rendi nacionalizmus egész frazeológiájának felhasználásával szólította a nemességet. A kuruc népi tömegek fegyvercinek jóvoltából létrejött kiegyezés a Habsburgok és a magyar nemesség, az úgynevezett „magyar nemzet” között, a nemesi nacionalizmus legtöbb pozitívumot hordozó szakaszát is lezárta, s e nacionalizmusnak új tartalmakat adott. De mielőtt ezekre rátérnénk, számba kell előbb vennünk a XVI—XVII. századi irodalom azon mozzanatait, melyek egy másfajta, szélesebb nemzet-konceptió csíráit hordozták magukban.

Ezek a jelenségek összefüggnek a magyar történet ama alapvető kérdésével, hogy voltak-e a parasztságnak, általában a kizsákmányolt osztálynak, olyan felemelkedő rétegei, melyek a polgári átalakulás egy másik, nem nemesi jellegű útjára vezethették volna a magyarságot. Más szóval: voltak-e objektív gazdasági feltételek a kapitalizálódás nem porosz utas lehetőségére. Ennek a kérdésnek a végleges eldöntése természetesen a történeti kutatásra tartozik, de nem lekiacsinylendő az irodalomnak mint a valóság tükrözőjének, a tanúsága sem. Ha ugyanis a XVI—XVII. század irodalmát vizsgáljuk, akkor jelentékeny, részben polgári vívmányokra törő, antifeudális erők meg-megújuló próbálkozásaira, előretöréseire és kudarcaira kell következtetnünk.

A fejlődésnek ez a bár szaggatott, de újra meg újra felszínre jutó vonala szorosan összefügg a magyar centralizáció, egy magyar abszolutizmus kialakulásának problémájával. A Hunyadi Mátyástól kezdve Bocskay, Bethlen és Zrínyi törekvésein át II. Rákóczi Ferenc fejedelemségéig mindig megjelenő centralizációs kísérletek és elképzelések természetesen jórészt a rendi jogait védő vagy visszanyerni próbáló s mindenfajta abszolutisztikus tendenciával szembenálló nemességre kénytelenek támaszkodni. Mivel ezek a törekvések mindig összefüggésben voltak a nemességet is fenyegető török hódítás vagy Habsburg-terjeszkedés elleni küzdelemmel, a fejedelmek és a nemesség szövetségének fokozottan megvolt a reális alapja. Az abszolutizmus osztálybázisa egyébként is elsősorban a nemesség, akkor is, ha a nemesség rendi jogainak letöréséhez a polgárság vagy más antifeudális réteg támogatását veszi igénybe. A feudális centralizáció, az abszolutizmus haladó jellegét éppen az biztosítja, hogy ha szükségből, ha kényszerhelyzetből is, átmenetileg kedvezőbb lehetőséget biztosít a polgárság és esetleg más rétegek számára, elősegítve ezzel a polgári nemzetté válás folyamatát, a modern nemzeti állam létrejöttét.

A kedvezőtlen történeti viszonyok folytán sikerre sohasem vezető magyar centralizációs kísérletek, melyek mindig összekapcsolódtak az ország függetlenségének védelmével, sőt részben ebből fakadtak, szintén támaszkodtak a nemességen kívül más erőkre, melyek a polgárság nagyfokú gyengesége folytán többnyire csak a nép egyes rétegeiből állhattak. Így álltak Boeckay mellett a hajduk, Bethlen oldalán a mezővárosok parasztpolgárai, így számított a parasztság katonai erejére Zrinyi, s így kezdhette el szabadságharcát Rákóczi Ferenc a szegénylegény-vezér Esze Tamás fegyvereseivel. A magyar nacionalizmus előtörténetét vizsgálva ez azt jelenti, hogy lehettek jelek a nemesi nacionalizmus vonásaitól eltérő polgáribb nemzet-koncepció kialakulására vagy legalább ennek lehetőségére, a kizsákmányolt osztály egyes felemelkedni próbáló rétegei és a centralizáció, illetve abszolutizmus egyes öntudatos hívei és teoretikusai nézeteiben s irodalmi munkásságában.

Ilyen polgárias és a nemesi nemzet-felfogástól eltérő, attól elhajló és azt szélesítő tendenciák a humanizmus megjelenésétől kezdve nem hiányoztak. Maga Mátyás sem csak a köznemesség rendi érdekeinek és szittya-nacionalizmusának a képviselője, hanem számos, ezeknél jóval haladóbb és messzebbre mutató törekvésnek is. Míg a nemesség szinte kérkedett a kultúráról idegen katonás barbárságával, addig Mátyás és humanistái — a köznemesség nemtetszésétől kísérve — nagy erőfeszítéseket tettek a tudományok, s általában a műveltség fejlesztésére. Mátyás — írja Heltai Gáspár — „mindenütt megkeresteté az jeles tudós népeket, és behozatá azzokat nagy költséggel, és bőv füzetésre Magyarországha; mert látja vala, hogy a magyarok barbarusok, és csak bárdolatlan parasztok volnának, és semmi egyébre igen jelessek nem volnának. hanem csak az egy nagy vitézségre”. A magát egyedül nemzetnek nyilvánító, a tudománynak áldozott „nagy költségeket” és „bőv füzetéseket” kárhoztató, s Heltaitól „bárdolatlan paraszt”-nak mondott nemességgel szemben a humanisták legjobbjai arra törekedtek, hogy a magyarság ne csak a vitézséggel szerzett hírnevével, de a tudomány eredményeivel is dicsekedhessék. Janus Pannonius is az antik műzsákat akarta Pannoniába megtelepíteni, az ő költészetének nagysága pedig Zsámboki János, Heltai, Szenczi Molnár és sok más humanista szemében éppen annak bizonyítékát szolgáltatta, hogy nem olyan barbár a magyar föld, miként azt Európában sokan képzelik. A nemesi erénynek tartott vitézség mellé a magyar humanisták — beleértve a XVI. század nagy történetíróit, mint Forgách Ferencet és Istvánffy Miklóst is — odaállították tehát az új műveltség polgári-humanista eszményét. Mind Mátyás országában látják eszményképüket, de Mátyást nem mint a nemesi szabadság oltalmazóját, hanem mint az erős, központosított uralom megteremtőjét s ezáltal az ország felvirágoztatóját és eredményes védőjét ünneplik. A műveltségnek nemzetközileg is elismert nagy teljesítményei és az országban való széleskörű elterjesztése ugyanis olyan humanista program, mely elválaszthatatlan a feudális anarchia és a rendi öncélúság elítélésétől és a modern

centralizáció igénylésétől. Bár ezek a humanista írók — részben maguk is főurak, nemesek — átvesszik a nemesi nacionalizmus sajátos frázisait is és a nemzet alapját szintén a hun eredetűnek képzelt nemességben látják, olyan „nemzeti” szempontokat társítanak a nemesség nacionalizmusához, melyeket ez az osztály a XVIII. század végéig egyszer sem tett magáévá. A korlátolt nemesi nacionalizmusnak az az alapvonala tehát, mely a XV. századi rendi országgyűlések Attilával kérkedő köznemeseitől a XIX. századi nem író, nem olvasó Pató Pálokig vezet, szinte már kezdetől fogva nem merítette ki a nemzetre vonatkozó összes elképzeléseket.

Hasonlóképpen a nemzet-koncepció új vonásait alakította ki a magyar reformáció etnikailag is elkülönülő polgári ága, melynek a paraszti sorból feltörni igyekvő mezővárosi parasztpolgárság volt a társadalmi bázisa. Ez a réteg rendet és biztonságot, tehát az anarchia megszüntetését és centralizációt óhajt és érdeke a belső piac biztonságának megteremtése. Ezért ha embriónális állapotban is, de ott bujkált már e réteg törekvései mögött a nemzet gazdasági ismérve, mely a nemesség nemzet-felfogásából hiányzott. A helyzet azonban még nem volt érett arra, hogy valami újfajta polgári nemzet-elképzelés kialakuljon, s így a reformáció írói is a nemesi nacionalizmus megfogalmazásait ismétlik. Farkas András a magyar reformáció történetiszemléletének megalapozója, a ferencesek által is népszerűsített nemesi nemzet elképzelés elemeit viszi tovább, mikor felsorolja a régi jámbor királyokat Attilától kezdve, akiknek

... általa a kegyelmes isten
Oltalmazá a jó Magyarországot,
Ez ország határit isten kiterieszté
Sok vendég népekre, nagy sok tartományokra,
Ő melléjek ada hatalmas urakat,
Jeles országokat, sok kulcsos városokat.

Van azonban egy olyan gondolat, amellyel a reformáció írói gazdagították az irodalom „nemzeti” eszmélkedését: a magyarság bűnösségének tudata, melyet korábbi előzmények után Farkas Andrástól kezdve nagy erővel és erős anti-feudális élel hangoztattak. A szorosabban vett nemesi nacionalizmus — sem annak Hunyadi- és Jagello-kori, sem pedig annak kuruckori változata — nem tud ilyen büntudatról, a „nemzet” romlását külső erőszaknak és belső ármánynak tulajdonítja, nem pedig a magyarság bűnének. Ez természetes is, hiszen ezt a gondolatot, mely Zrínyi eposzán keresztül szintén átöröklődött a későbbi korokba, nem a nemesség nevében, hanem jórészt azzal szemben képviselik. Bár a feudális nemesség helyett más vezető osztályt elképzelni nem tudnak, mondanivalójuk egyik lényege, hogy ez az osztály vitte romlásba az országot és a „nemzetet”. Gondoljunk például Szkhárosi Ilorváth verseire, melyek a kiesi, de „királyi nemzet” sanyarú sorsáért az urakat vádolják hallatlan

szenvedélyességgel. Nyilvánvaló ebből, hogy a nemesektől átvett nemzet-fogalomba valamilyen módon magukat, tehát a feudális osztályon kívül álló réteget is beleértik, noha ennek egyértelmű megfogalmazásáig nem is juthattak el.

A nemzet fogalom szélesebb értelmezésére utaló jelenségek sorát a XVII. század irodalmának számos irányzatán is végig kísérhetnénk. Így a késő-humanizmus Szenczi Molnár köré csoportosult és Bethlen Gábor mellé tömörült polgári ágának termékeiben, a magyar puritánok, mindenekelőtt Apáczai Csere műveiben, Zrinyi egyes írásaiban, valamint a XVII. századi magyar katonaság különböző rétegei és csoportjai, így pl. a hajdúk körében keletkezett énekekben. Szenczi Molnár Albert, Apáczai Csere János és a többiek sem hoztak létre valamiféle polgári nemzet-koncepciót, de mikor „magyar nép”-ről beszélnek, mondanivalójuk nem korlátozható kizárólag a nemességre. Rimay János az „oh szegény megromlott s elfogyott magyar nép”-en még csak a nemességet értette, de mikor Tótfalusi Kis Miklós *Síralmas panasza* című versében, mely az 1697. évi kolozsvári tűzvész pusztításait s a kolozsvári városi polgárság és szegénység szenvedéseit örökíti meg, szinte megismétli Rimay csaknem 100 évvel korábbi megfogalmazását, akkor ez már a társadalom különböző osztályaira együttesen kell, hogy vonatkozzék:

Oh szegény megromlott
 Por-hamuba szállott
 S már szintén elalélt nép,
 Melyet az idegen
 Nemzet is szertelen
 Paskol s rongál, mint a csép!

De hasonlóképpen kell értelmeznünk a hajdúk felfogását tükröző legszebb Bocskay-sírató kifejezéseit is. Mikor az ének szerzője a „Mély álomba merült . . . Erejében gyengült Kőszívű magyarság”-ot megszólítja, valamint amikor Bocskayt a „magyarok böles atyja, Nemzet megszánója” epitetonnal illeti, aligha tételezhető fel, hogy kizárólag a nemesi nemzet gyászáról esik szó. A korábban már idézett, jellegzetesen nemesi *Cantio de Portione* első két sorával is érdemes szembeállítanunk a „Magyarország, Erdély hallj új hírt” kezdetű szegénylegény-vers hasonló kifejezéseit. A nemesi vers így szólítja meg hallgatóságát:

Oh szegény magyarság, mit gondolsz magadban?
 Azt tudod: jól nyugszol te nemes ágyodban.

— a szegénylegény-vers viszont elhagyja már a „nemes” jelzőt:

Ne hagyd magad kérlek ily lágyon!
 Mit heversz honyodban csak ágyon?

— majd arra szólít fel, hogy: „Kapádból is osinálj fegyvert!” Ugyanaz a költői megfogalmazás az utóbbi énekben a kapát forgatóknak vagy legalább nekik is szól, „Magyarország, Erdély” szabadsága sem jelentheti már csak a magyar nemesi-rendi „szabadságot”.

Legutóbbi példánk már a Rákóczi szabadságharc korából való, melyben a leginkább találhatunk nyomokat az irodalom annyi alkotásában két évszázad óta ott bujkáló szélesebb nemzet-fogalomra, Mikor a *Rákóczi Ferenc buzgó éneke* című, Rákóczi szájára adott énekben azt olvassuk, hogy „Magyar nemzet, kérlek téged az istenért, Hogy magyar magyarnak ne szomjuzza véré” — akkor nemzet alatt a társadalom különböző osztályait együttesen kell értenünk. Megerősítik ezt más versek is, melyek a nemes és paraszt együttes küzdelmét hangsúlyozzák. Például az „Emlékezem szegény Magyarországrul” kezdetű ének, miután — a szabadságharc kezdeti eseményeit ismertetve — elmondotta, hogy Forgách „szede hamar lovas, gyalog parasztot”, valamint, hogy „nemes, paraszt Nyitra felé felméne, Ocskait várja csak az ütközésre” — így fogalmazza meg mondanivalója lényegét:

Nem köll magyarnak magyarra támadni!
De egy szívvel-lélekkel összefogni,
Az porciót országunkbul kivetni.

A Rákóczi-szabadságharc költészetében nemesak arra találunk példákat, hogy a magyar nemzet sáncaiba az elnyomott osztály tagjai is beleértetnek, hanem arra is, hogy az uralkodó osztályon kívülálló elemek önmagukat kezdik „igazi magyaroknak”, az ország igazi híveinek tekinteni. Ezt az álláspontot a magasfokú politikai öntudattal rendelkező szegénylegények képviselik, akik a szabadságharcot hangsúlyozottan saját vállalkozásuknak és nem az urak ügyének tekintették. Ez a nézetük a szabadságharc első éveiben létrejött átmeneti nemzeti összefogás felbomlásakor írott énekeikben jut világosan kifejezésre. A *Két szegénylegénynek egymással való beszélgetése* című énekben felrójják a fejedelem nemesi tanácsadóinak, hogy „A földnépben sokan miattok elhullnak, A faluk, városok pusztulva-pusztulnak” és félreérthetetlenül kimondják:

Nem olyan az ördög, amint őtet írják! —
Nem is mind magyarok, kik magokat vallják!
Idővel dolgai kinyilatkoztatnak,
Ki volt igaz hive az Magyarországnak.

Hasonló értelemben nyilatkozik a *Szegénylegény éneké*-nek szerzője is:

Igen kedveltük a kurucságot,
Oly igen kaptuk mint egy ujságot,

Nyerünk, gondoltuk, oly szabadságot:
Oltalmazzuk
S szabadítjuk
Szegény hazánkot.

Mely dolog bizony meg is lett volna,
Magyarországot megnyertük volna,
Ha sok fondorkodó urak nem lettek volna ...

Ez után hosszú felsorolás bizonyítja, hogy kik ontották vérüket a hazáért s kik azok, akik nem áldoztak érte:

Várod alját is sok szegénylegény
Vérével festé sok helyét szegény.
Hogy ur esett volna, nem látta napfény ...

De vajjon ki volt mind Bécs aljáig,
Ki nyargalódzott Ausztriáig?
Szegénylegény, nem ur lova, futott mindaddig! ...

A nemesi költészet sajátos nacionalista frazeológiája már teljesen hiányzik ezekből a versekből. Már nem arról van szó, hogy a nemesi nacionalizmus kifejezőképességét más osztályokra is értelmezik, hanem arról, hogy az elnyomott osztály legöntudatosabb rétege az országot saját szabadsága, nem pedig a nemesi szabadság érdekében akarja „megnyerni”, és hogy a nemesi szerzők által emlegetett „dicsőséges magyar vér” helyett a nép vérének hullásából kovácsolnak jogot az országra. Ezt hangsúlyozzák a vers befejező sorai is:

Csak szegények,
S nem urfiak
Véreket onták.

Ha csak halvány körvonalakban is, de a Rákóczi-korban feltűnedezik tehát egy másik nemzet; az a fejlődés, melyet a humanizmus megjelenésétől kezdve nyomon kísértünk, itt tetőződött.

A nemesi nacionalizmus mellé vagy esetleg azzal szembe állítható elemek a XVI–XVII. században bőven akadtak, arra azonban nem kerülhetett sor, még a Rákóczi szabadságharc idején sem, hogy ezek összefüggő rendszerre kovácsolódjanak és egy másfajta, a polgári nacionalizmus közvetlen elődjének tekinthető, nemzeti ideológiává fejlődjenek. A polgári nemzetfogalomnak a humanisták, reformátorok, puritánok, hajdúk és szegénylegények, valamint a velük összefogó Mátyás, Bethlen, Zrinyi és Rákóczi nézeteiben s irodalmi műveiben jelentkező csírái, a nemzetté válásnak ez a torzóban maradt másik

útja azonban így is bizonyos alapokat szolgáltatott volna a polgári nemzetté válás későbbi ideológiája számára. A Rákóczi-szabadságharc bukásával a nemzeti centralizáció és a polgári törekvések szaggatott, de mégis két évszázadig fennálló kontinuitása azonban végleg megszakadt. A szegénylegények nemzeti-politikai tudata fokozatosan elenyészett, az elnyomott osztálynak ez a hangadó rétege felszívódott a parasztság tömegeiben, s a szegénylegény költészetből részben betyárköltészet, részben parasztköltészet sarjadt. A szegénylegény versek folytatását az olyan költemények képezik, mint a „Nincs boldogtalanabb a paraszt-embernél” kezdetű, melyben a szociális és nemzeti problematika korábbi egységéből csak a társadalmi elnyomottság elleni tiltakozás maradt meg. A XVIII. század parasztmozgalmai ugyan még új kurucvilág beköszöntését hirdetik, de a kurucvilág már kizárólag a jobbágysorsból való szabadulást jelenti, az országos politika horizontjára e kisebb felkelések nem jutnak el. A kurucok nemzeti hagyományai kizárólag a nemesség egyes egyre szűkebb köreiben élnek tovább; e körök nagyerejű, de magányos felkiáltásának tekinthető a XVIII. század 30-as éveiben keletkezett Rákóczi-nóta, a XIX. századi nacionalizmus egyik serkentője.

A XVIII. században már kizárólag nemesi nacionalizmusról beszélhetünk, de jórészt csak olyanról, amely szakított a függetlenség gondolatával. Ez nem ellentmondás, mert e nemesi nacionalizmus lényege eddig is a „nemesi nemzet” rendi szabadságjogainak védelme volt, s ez nem szükségképpen kapcsolódik össze az ország függetlenségével. Miután a szatmári béke a nemesség rendi jogait ha csökkentett formában, de mégis biztosította, semmi akadály sem volt annak, hogy a nemesi nacionalizmus a Habsburg uralkodónak felajánlotta „vitam et sanguinem”-et tűzze zászlajára. A nemesi nacionalizmusnak ez az újabb fejlődési fázisa a nemesség nemzet-elképzelésének ekkor nagyon jól megfelelt. A nemesség többségének nacionalizmusát ugyanis a német szokások, az eleinte gyűlölt, majd megkedvelt nájmódi ellenére, kielégítette az a tudat, hogy a középkori magyar állam területi egysége ismét helyreállt s ebben a sok nemzetiségű országban, a Habsburg uralkodó jóvoltából, mégis csak az övé a vezető szerep. Különös hangsúllyal kerülnek ekkor előtérbe a magyar nemességnek az ország területéhez fűződő történeti jogai, illetve ennek tudata, melyet a kor új típusú történetírása is messzemenően táplált. A jezsuita történetírók ekkor kezdik feltárni a középkori magyar történet forrásanyagát, megjelennek hatalmas történeti összefoglalásaik és közkinccsé válnak a legrégibb fennmaradt krónikák. Míg a XVI. és XVII. században főleg Mátyás korát idézték mint serkentő példát, addig most a honfoglalás és a középkor, valamint a középkori magyar birodalom tragikus eseményei: Várna és Mohács felé fordul a figyelem. A nemesi nacionalizmus számára ekkor válik fontossá a latin nyelv, mint a restitult középkori magyar birodalom államnyelve, ekkor ver gyökeret a sajátos hungarus-tudat, mely az összes magyarországi népekre egyaránt vonatkozik, nemcsak a szittya-eredetű nemességre. Míg a rendi

nacionalizmus korábban a magyar vér és a magyar nyelv képzeivel függött össze, addig most elsősorban az egységes, nemesi vezetésű Hungaria államterületével.

A rendi-nemesi nacionalizmusnak ez az elsősorban területi értelmezése, az ország sok nemzetiségű jellege és az idegen uralkodóház ténye, maga után vonta a sajátosan magyar jelleg bizonyos háttérbe szorulását. Ezért bélyegezték a XIX. század polgári nacionalista gondolkodói és írói nemzetietlennek ezt a kort, pedig a polgári átalakulás nemzeti ideológiájának a gyökerei is e „nemzetietlen” Habsburg-hű, latin kultúrájú rendi nacionalizmusban keresendők a politikában és az irodalomban egyaránt. A polgári átalakulás más lehetőségei megszűnván, a XVIII. század nemességének kellett a polgárosodás vezető osztályává válnia, s ezzel a polgári nacionalizmus töréstől mentes, egyenes folytatása lett a nemesinek. Bár a XVIII. századi „nemzetietlen nacionalizmus”-t a század végén fellángoló nemzeti mozgalom és nemzeti irodalom elítélte, annak számos alapvető vonását, így az egységes, történeti jogokon nyugvó „nemzeti államterület” gondolatát, s az ehhez fűződő történeti tudatot és szemléletet maradéktalanul átvette. Amennyiben pedig az írók a függetlenség eszméjének és a magyar nemzeti jellegnek a hagyományait keresték, szinte kizárólag a nemesi nacionalizmus régebbi, pozitívabb fázisaihoz nyúltak vissza.

Hadd szemléltessem ezt a kapcsolatot Berzsenyi két versének példáján. A még 1800 előtt írt *A tizennyolcadik század* című költeményben teljesen a letűnő század nemesi nacionalizmusának ad hangot: a „nagy bajnoki nemzetet”, mely „századoknak szélvészest ostromin Harcolt”, s „Már-már lecsüggött győzni szokott” karja, Isten végre „Trézia karjain” révpartra hozta, s ismét „Dicső szabadság temploma lett hazánk”. Nem más ez, mint a Habsburg-uralommal összeforrt XVIII. századi rendi-szabadság apoteózisa, vagyis a nemesi nacionalizmus legretrográdabb elemének a hangsúlyozása. Az egy évtizeddel későbbi *A magyarokhoz* viszont már a XVII. századi tragikus nemzetszemléletet sugárzó kuruc nemesi költészet motívumaival van tele. „Romlásnak indult hajdan erős magyar” — erről írtak Zrinyi korában, a „magyar romlásának seculumjában” is; a kuruc költő „Viperák fajzati”-nak nevezi a nemzet hálátlan fiait, akik szülőanyjuk, a haza testét átrágva jutottak világra, s „undok vipera-fajzatok dulják fel” Berzsenyi versében is a várt, „mely sok ádáz Ostromokat mosolyogva nézett”; a kuruc nemesi költészetből ered a nemzetnek erős fához való hasonlítása, melynek gyökereit a férgek rágják el; „rut sybarita váz”-ként is Zrinyitől kezdve ostromozták a magyart; s mikor arról olvasunk, hogy „Oh más magyar kar mennyköve villogott Attila véres harcai közt,” — csak a görög metrum figyelmeztet rá, hogy nem Zrinyi, s nem valamelyik kuruc költő írását olvassuk.

Berzsenyi nagy feszültségű és erkölcsi erejű hazafias lírájától már egyenes út vezet a romantika nagyjaihoz, Köleseyhez, Vörösmartyhoz, akiknek lírája,

noha már teljesen az új, polgári nemzetkonceptió jegyében születik, szintén telve van a XVII. század nemesi irodalmának „nemzeti” terminológiájával, képzeteivel, hasonlataival. Mutatja ez a jelenség a régi századok irodalmának szerves továbbélését, a reformkor íróinak a régebbi haladó költészettel való elválaszthatatlan kapcsolatát, de jelképezi azt is, hogy a magyar fejlődésben mennyire egymásba fonódott a nemesi és a polgári nacionalizmus, s hogy az utóbbi magáénak vallja az előbbinek szinte teljes örökségét. A fő különbség, ami a nemesség rendi nacionalizmusát, a szintén nemesek által kialakított polgári nacionalizmustól elválasztja, az a felismerés, hogy a nemzeti nyelv, nemzeti jelleg igazi letéteményese a nép, a parasztság, amely ezáltal Bessenyei-től kezdve a nemzeti mozgalom legjobb íróinak tudatában végérvényesen a nemzet integráns részévé, sőt annak alapjává válik.

A magyar nacionalizmus nemesi genezise és feudális kötöttsége az irodalom tükrében azért is jól felismerhető, mert egészen a XIX. század végéig irodalmunk — a szerencsétlen történeti fejlődés következményeként — jórészt nemesi jellegű maradt. Ha egy pillantást vetünk a francia irodalom fejlődésére, akkor azt látjuk, hogy ott a kultúra és irodalom újkori fejlődését elindító reneszánszra egy rövid, inkább átmeneti jellegű, barokk szakasz után egy nagy klasszicista korszak következett, majd a romantikus intermezzot egy nagy realizmus váltotta fel. A magyar irodalom fejlődésében viszont a reneszánszt egy csaknem két évszázados barokk periódus követte, amelyre egy igazában ki sem fejlődött magyar klasszicizmus után a romantika virágzása következett. Berzsenyi költészetében a barokk rendi nacionalizmus szinte kezét fogott a nemesi ihletésű nemzeti romantikával, mely oly szívós életűnek bizonyult, hogy a realizmus nagy ügyvel hajjal és jó későre tudott csak maradéktalanul utat törni irodalmunkban. A magyar irodalmi fejlődésben túlsúlyra jutó, s csaknem érintkező barokk és romantika pedig különösen alkalmas táptalaj volt a nemesi, illetve a fattyú polgári nacionalizmus számára.

A régi irodalom vizsgálatából tehát azt a tanulságot meríthetjük, hogy a magyar nacionalizmus nemesi eredetű, s ezért ez a nacionalizmus a polgári nemzetté válás szakaszában is súlyos ellentmondásokkal terhes, a kapitalizmus korában pedig fokozottan veszélyessé, rég elavult feudális ballasztokat hordozó és a haladást talán legmakacsabban gátló ideológiai tényezővé válhatott. A magyar nacionalizmus bonyolultsága tette a nemzeti problémát irodalmunkban annyira középponti kérdéssé, hogy szinte valamennyi írónk viaskodni kényszerült vele, sokszor eltévedve szövevényes hozójában.

HOZZÁSZÓLÁSOK

PIRNÁT ANTAL

Csupán néhány olyan jelenségre szeretném felhívni a figyelmet, amelyet Klaniczay Tibor referátuma lényegében helyesen környékezett, de amelynek nagyobb mértékű tudatosítása további kutatásaink szempontjából talán hasznos lehet.

A legfontosabb ilyen kérdés, hogy — amint Klaniczay referátumából is láthattuk — a nacionalizmus, amit az eddigi kutatás hangsúllyal mindenkor mint polgári jellegű ideológiai formát tárgyalt, nem feltétlenül és nem is mindenütt kapcsolódik a polgársághoz. Sőt joggal állíthatjuk, hogy a nacionalizmus megjelenése Európa legtöbb népénél megelőzi a polgárságnak már a megjelenését is. ENGELS „A német parasztháború” függelékeiben mondja a következőket: „Miután a nyelvszoportok már elhatárolódtak (eltekingtünk a későbbi hódító és pusztító háborúktól, amilyeneket pl. az elbamenti szlávok ellen viseltek), természetes, hogy adott alapjai lettek az államalakításnak, s hogy a nemzetiségek kezdtek nemzetekké fejlődni. Hogy milyen hatalmas volt ez az elem mára IX. században, azt mutatja a lotharingiai keverék-állam gyors összeomlása. Habár a nyelv- és országhatárok az egész középkoron át eléggé távol estek egymástól, de mégis minden nemzetiséget — talán Itáliát kivéve — egy nagy, önálló állam képviselt Európában. Az a mind világosabban és tudatosabban fellépő törekvés nemzeti államok létesítésére — a haladás egyik leglényegesebb rugója a középkorban.”

Ezt az összefüggést azért voltam kénytelen idézni, mert itt világosan kiderül, hogy a marxizmus klasszikusai a nemzet fogalmával, a nemzeti államok nacionalizmus-fogalmával nyugodtan, minden skrupulus nélkül operálnak IX. századi viszonylatban is. Úgy látszik tehát, a feudalizmus a nemzet fogalmát, a nemzeti törekvéseket Európa-szerte létrehozta. Ennek a fejlődésnek a menete pontosabban talán úgy határozható meg, hogy a feudalizmus nemzetfogalma, amely természetesen *minőségileg és tartalmában* is különbözik a polgáritól, minden népnél létrejön, ahol kialakul a nemzeti nemesség, mint ahogy minden népnél létrejön a burzsoá nacionalizmus, ahol a nemzeti burzsoázia ezt létre tudja hozni. A magyar nacionalizmus fejlődése és az Árpád-korig visszakövethető feudális előtörténete tehát teljesen szabályszerű jelenség.

A másik fontos mozzanat, amelyet sohasem szabad szem elől téveszteni, az, hogy a rendi nacionalizmus kapcsolata, sokszor igen szoros összefonódása a polgári nacionalizmussal szintén nem valami különleges magyar sajátosság, hanem Európa legtöbb népére jellemző. Nem véletlenül hivatkozik pl. a magyar burzsoá nacionalista történetírás állandóan az angol és a magyar alkotmány rokonságára. Egy ponton igazuk van. Nem úgy, ahogyan ezt hangsúlyozták, hanem annyiban, hogy itt is-ott is nagymértékben belejátszanak a polgári nemzetfogalomba, a polgári nemzeti karakter kialakításába is bizonyos feudális reminiscenciák, feudális elemek.

Ennek a problémának másik fontos része az, hogy a fejlődés során a rendiség — azt hiszem, Európa valamennyi népénél — többé-kevésbé a polgári államnak, a rendi ideológia bizonyos fokig a polgári ideológiának

valamilyen előképe. Nem véletlen, hogy a francia forradalom egy rendi gyűlésben bontakozik ki, s hogy a németalföldi forradalom mint az egyesült rendek felkelése jelentkezik a történelemben. Az angol forradalomnak szintén megvannak ezek a rendi aspektusai.

Itt tehát a magyar nacionalizmusnak megint egy olyan oldalával állunk szemben, amely legfeljebb annyiban különleges fejlődés eredménye, amennyiben Magyarországon mindez az egész európai fejlődéshez képest nagymértékben megkésve jelentkezik és Magyarországon ezeknek a korábbról adott rendi-nacionalista formáknak polgári tartalommal való telítődése, polgári szellemben való átformálódása tökéletlenül megy végbe, mint ahogy Magyarországon a nemzeti burzsoázia fejlődése is mindenben csak tökéletlen és töredékes marad.

A másik hátulütője a magyar rendi nacionalizmusnak — ez részben talán már a következő előadások gondolatmenetét is érintheti — éppen az, hogy a magyar nacionalizmus, amely így rengeteg feudális maradványt hurcol magával, a nemzetiségeknek egy sokkal életképesebb és sokkal tisztábban polgári nacionalizmusával kerül szembe. Hiszen a magyarországi nemzetiségek nacionalizmusára — a horvátok kivételével — éppen az a jellemző, hogy ott a rendi nacionalizmus nem tudott úgy kifejlődni, mint a magyaroknál, és mint Európának — úgy látszik — legtöbb népénél, tehát ott a nacionalizmus első erős kibontakozása a nemzeti burzsoázia megjelenésével kapcsolatos és így ez sokkal következetesebben polgári formában jelentkezik.

A másik probléma, amelyben némiképpen vitatkozni szeretnék Klanczayval, ennek a rendi nacionalizmusnak a megítélése a különböző fejlődési fázisokban.

A rendi felfogás — ha annak jogi aspektusát vizsgáljuk — természetesen azt jelenti, hogy a nemzethez csak a nemesség tartozik, de nagyon kérdéses, hogy ez a nemesség rendi előjogait kifejező jogi felfogás teljesen fedi-e az egyes koroknak nemesi jellegű nemzet-felfogását. Gondolok itt olyan problémákra, hogy pl. a XVI. században, amikor a török hódítás előzőnli az országot, és amikor a nemesség lényegében nem tudja ellátni katonai funkcióját, amelyet állandóan vindikál magának, és amelyre hivatkozva követeli előjogait, már megjelennek Magyarországon a különböző szervezett — hogy úgy mondjam — katona-rendek. A hajdúkról esett szó. A másik ilyen jelentős szervezett katona-elem a végvári katonaság. Ez a végvári katonaság többségében nem nemesi származású, ennek ellenére a nemesi felfogású történetírók is, a nemesi költők is — mint Balassi vagy Forgách — a végvári katonaságban a magyar nemzetkarakter hordozóit látják. Forgách pl. amikor végigtekint a XVI. századbéli válságtüneteken, úgy beszél erről a végvári katonaságról, hogy az a kor mégsem volt egészen terméketlen, megtermette a magyar föld, a virtus gyönyörű példáit a végvári katonaság hőstetteiben. Itt tehát ezeket a katona-rétegeket, amelyek amúgy is azt a funkciót veszik át a társadalomban, amelyet a nemesség régóta vindikált magának, a rendi felfogás is minden további nélkül a nemzet részének tekint.

De a XVI. században, sőt azt megelőzően is kellett valamilyen nemzet-tudatnak — hangsúlyozom: nemzettudatnak — lennie a nemességén kívül álló rétegekben is. Gondolok itt arra, hogy milyen természetes hangsúllyal válnak a reformáció polgári képviselői a nemzeti problémák szószólóivá. De hivatkozhatunk például arra is, hogy a török hódoltság alatt álló jobbágyszervezetek is elismerik a magyar feudális nemzettől való függésüket, olyan mértékben, hogy a

török hódoltság alatti mezővárosok bizonyos esetekben önként, legalábbis szimbolikusan, tovább teljesítik még feudális kötelezettségeiket is, kifejezésre juttatva ezzel — ezt is kilovagolta a polgári történetírás, de a tényt magát nem lehet elhanyagolni — valamiféle hozzátartozásukat a magyar feudális nemzethez. A feudális nacionalizmus problémája tehát lényegesen bonyolultabb, mint ahogyan eddig feltételeztük.

TARNAI ANDOR

A feudális nemzet-fogalom körében a Hungarus-tudatról, mégpedig annak történeti, a magyarországi népek nemzeti fejlődésében elfoglalt helyéről két okból kell beszélni: egyrészt azért, mert a Hungarus-tudat nemcsak a magyar irodalomtörténetet érdekelheti közelebbről, hanem legalábbis két másikat még, amely a Regnum Hungariae területén alakult ki és nemegyszer ugyanazon irodalmi alkotásokat tarthatja vizsgálódása tárgyának, a szlovákot ti. és a hazai németet; másrészt azért, mert a Hungarus-tudat közelebbi vizsgálata a két különböző nemzet-fogalom, a feudális és a polgári közötti átmenet kérdésére derít fényt. A Hungarus-tudatról beszélve, mindig az első hazai irodalomtörténeti munkákat tartom szem előtt (Czvittinger, Rotarides, Wallaszky), mint amelyekben az legvilágosabban megjelenik, s ezekkel Pápay Sámuel könyvét szegzem szembe, mely először állítja fel a régi Magyarország irodalmi természetével szemben a magyarnyelvűség tisztán nacionalista követelményét.

Elfogadom Klaniczay Tibor fejtegetéseit a magyar feudális-nemesi nemzet-fogalommal kapcsolatban, azt is, hogy másfajta, szélesebb nemzet-konceptciónak csak csirái mutatkoznak régi irodalmunkban. Igaz, hogy a feudális nemzet fogalma csak a privilégizált osztályokra vonatkozik. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a nem-nemeseknek vagy legalábbis a nem-nemesek bizonyos rétegeinek, bármely néphez tartozzanak is, a nemesivel szorosan összefüggő nemzeti tudata nem lett volna. Példaként a külföldi akadémiákra járó magyarországiakra hivatkozom, akik még a XIX. század elején is egyszerűen Hungarus-oknak nevezték magukat, még azok is, akik sem nemesek, sem magyar születésűek nem voltak, és részben talán magyarul sem igen tudtak. A nemzeti tudat ezeknél nyilvánvalóan ahhoz az államhoz való tartozás érzését foglalja magában, amely történetileg alakult ki, és egyazon nemesi rend vezetése alatt áll. Ebben az állami tudatban az etnikai hovatartozás az egész feudális korban másodrendű szerepet játszik, noha nyilvánvaló, hogy jelentősége a reformációtól a korszak végéig egyre erősebbé vált.

A polgári nemzeti tudat a feudális korra jellemző állapottal szemben néphez, etnikumhoz kapcsolódik. Az új szemlélet azt kívánja meg, hogy a feudális korból örökölt államhatárok szerencsés esetben ténylegesen, egyébként követelmény formájában etnikai határokká alakuljanak át.

Ha mármost a három legkorábbi irodalomtörténetet vesszük szemügyre, melyeket sajátos szemléletük és tárgyalásmódjuk miatt, a voltaképpeni irodalomtörténettől való elválasztás céljából legjobb historia litterariáknak nevezni, ezek a magyarországi nemzeti fejlődésnek sajátos képét mutatják. Szerzőik a feudalizmus irodalmi nyelvén, latinul írják ugyan műveiket, a literatura azonban, amit egybefoglalnak, az összes magyarországi nyelveken szól, melyeknek csak abban az időben valamennyire is számottevő irodalmuk volt. A meg-

jelenés hagyományos, egynemű nyelvi formája és a tartalom nyelvi tarkasága a későbbi nemzeti szemlélet szerint nyilvánvaló ellentmondásban van, de — véleményem szerint — éppen ez az, ami világosan kifejezi a historia litterariák sajátos átmeneti jellegét a régi és az új között a feudalizmus utolsó szakaszában.

A historia litterariák latin nyelve úgy fogja össze e kötetek szétfutni kész anyagát, mint a hagyományos feudális államhatárok az etnikailag tarka népességet. A neoklasszikus, választékosságra törő latinság korántsem pusztán semleges keret, közvetítő nyelv a megértés biztosítására: hagyomány, történeti fejlődmény ez, amely pusztá jelenlétével biztosítja az egész hazai deákságnak, mint irodalmi alapanyagnak maradéktalan felvételét a historia litterariák lapjaira; olyan latin irodalom, amit bármelyik népi nyelv művelője a sajátjának tart. Csak ezután a törzsanyag után következik a vulgáris nyelvű irodalom. Rangja az irodalmi gondolkodás szerint még nem éri el egészen a latin méltóságát. Az a tény azonban, hogy számba vesszük, egyes területei pedig mint kívánalmak is előfordulnak, pl. Czvittingernél a magyar nyelvű történetírás, azt látszik bizonyítani, hogy az újabb idők követelményeinek a vulgáris nyelvek világiasodó irodalma nagyobb mértékben felel meg, mint a latin.

A historia litterariák keretében minden magyarországi nyelvnek általában egyforma fontosságot tulajdonítanak az írók, és a hazai irodalom határain belül adataik számának megfelelően tárgyalják azokat. A latin nyelvi kereten felül azonban teljesen feudális szemléletről tanúskodik a historia litterariákban a vulgáris nyelvű irodalmaknak juttatott szerkezeti hely is. Czvittinger Hungaria literatúráján belül szorosabban vett magyart, erdélyit és horvát-dalmátot különböztet meg, azon az alapon, hogy ezek államjogilag különálló területek tartozékai. A voltaképpeni magyar irodalomban minden író Hungarus, bármilyen nyelven: latinul, magyarul, szlovákul vagy németül, esetleg több nyelven egyszerre jelentek is meg művei. A nemzeti nyelvű irodalmi anyag egyenlő elosztása a vázolt kereten belül azt bizonyítja, hogy a historia litterariák írói szerint, és nyilván a valóságban is, a magyarországi népek újabb, már polgári jellegű, tehát nem nemesi-rendi tudata egyszerre indult fejlődésnek, és a feudalizmus utolsó szakaszában országos keretben, nagyjában és egészében azonos szinten mozgott. Az a tény teszi érthetővé ezt a jelenséget, hogy valamennyi vulgáris irodalom a magyarországi feudalizmus közös alapjáról, ugyanazon latin műveltségre támaszkodva indult pályájára, s ezt, a lényegét illetően, viszonylag kevésbé befolyásolták az egyes területek fejlődési szintkülönbségei vagy a vallási különbségek. A nemzeti tudat fejlődésében azt a fokot, amelyen a magyarországi népek bizonyos nemzeti sajátosságuk világos érzése és ápolása mellett is a történelmi Magyarországot vallják hazájuknak, Hungarus-tudatnak hívják. E Hungarus-tudat az elmondottak alapján nem más, mint a hazai feudalizmus nemzeti tudatának utolsó fázisa: a XVII. század végén, a historia litterariával egy időben alakult ki, és mind a három szóban forgó magyarországi nép magáénak vallotta.

A Hungarus-tudat a XVIII. század végén az irodalomtörténetírás szempontjából Pápay Sámuel könyvének megjelenésével tekinthető megszűntnek. A magyarnyelvűség követelményének elvszerű alkalmazása két következményt vont maga után: hatására egyrészt elváltak, sőt szembeálltak egymással a magyarországi nemzeti nyelvű irodalmak, másrészt csaknem teljesen feledésbe merült a hazai latin irodalom, amely pedig korábban az első helyet foglalta el a vulgáris irodalmak előtt.

A Hungarus-tudat értelmezésében persze Czvittingertől Wallaszkyig kellett bizonyos ingadozásnak lenni, és történetének vége felé természetesen halványulnia kellett. E sajátos nemzeti tudat történetét még meg kell írni. Talán nem lesz felesleges azonban már most jelezni a legfontosabb megoldandó kérdéseket. Tisztázni kell mindenekelőtt a magyar nemesi rendi tudat és a Hungarus-tudat viszonyát, meghatározni, hogy ez utóbbi hogyan érvényesül a nemesség, és hogyan a polgárság, vagyis a nemesi életformát nem élők és nem is parasztok rétegében; megvizsgálendő, hogyan nyilatkozik meg a Thököly- és a Rákóczi-szabadságharc idején, össze kell hasonlítani végül az osztrák kormánykörök Magyarország-szemléletével is.

Befejezésül egy, az elmondottakból következő gondolatot szeretnék felvetni, éppen csak ötletként, amit jól meg kellene még fontolni, de úgy hiszem, nem lenne felesleges egyszer komolyan foglalkozni vele. Arról van szó, hogy ha a magyarországi irodalmak szorosan egymás mellett fejlődtek, akkor nyilvánvaló, hogy a feudalizmus korában nemesak magyar, szlovák és hazai német (szász) irodalomtörténet lehetséges, hanem kell lenni olyan diszciplínának is, amely mindezeket együttesen, mint a történeti Magyarország irodalmainak történetét teszi vizsgálat tárgyává. Köre időben az egész feudalizmus korára terjedhet ki, s a jozefinizmus után kell befejeződnie, valahol a XVIII. század legvégén, a XIX. legelején. Anyaga magában foglalja a középkor, a humanizmus, a XVII—XVIII. század latin irodalmát; az új tudományszaknak különleges gondot kell fordítania a reformáció korától kezdve a vulgaris nyelvű irodalmak fejlődésére, hogy ezeknek összehasonlításából mindegyik számára hasznos tanulságokat lehessen levonni.

BÁN IMRE

Klaniczay Tibor világos, rendszeres előadásával nem óhajtok vitázni, hiszen nagyon kevés olyan mozzanata van, amelyet vitathatónak érzek. A konstrukció szilárdan a történeti tények talaján áll, ezért meggyőző. Legfeljebb azt szerettem volna, ha a szerző bevezetőben a nacionalizmusnak pontosabb fogalmi definícióját is megadta volna, mert így a nacionalizmus és a patriotizmus — ami persze a régi magyar irodalomban szinte elválaszthatatlan — együtt kavarog, s amikor nacionalizmusról beszélünk, ez napjaink szóhasználatára szerint szinte mindig rosszalló értelmet vagy mellézköngét kap. A továbbiakban inkább csak kiegészíteni szeretném az előterjesztést néhány gondolattal.

A végvári vitézi rend kérdése, mint Pirnát Antal is említette, nem kapott elég hangsúlyt az áttekintésben, holott az előadó, nagyon helyesen, beszélt a hajdúkról és más olyan népelemekről, amelyek nem vagy nem kizárólag a rendi nacionalizmus hordozói, hanem ezen túlhaladva adnak valamit a XVI—XVII. század nemzet-tudatához. A szélesebb nemzeti összetartozás, a patriotizmus kialakításában döntő szerepe van a török ellen vívott harcoknak. Nem kétséges, hogy a *nem* nemes származású Tinódinak és Balassi Bálintnak a rendi nacionalizmus szittya-tudatánál szélesebb nemzet-tudata van, sőt e végvári hazafiságban itt-ott felbukkan már egy-egy, majd csak a kurucoknál kibontakozó osztályharcos vonás is (*Cantio de militibus pulchra*). A pogány elleni harc hazafias irodalma nagyon jelentékeny, elég ha itt csak Wathay Ferencre mutatunk rá vagy arra, hogy pl. Kemény János emlékiratában ez a nemest és nem

nemest egyaránt átfogó honvédő patriotizmus több helyen kap klasszikus megfogalmazást. Sőt ennek nyoma van már középkori irodalmunk termékeiben, a László-énekekben és Vársárhelyi András énekében is.

A másik kérdés, amelyre csak futólag utalni szeretnék, a magyar nyelvűség, s ennek, mint a nemzettudat egyik fontos elemének irodalmi hangsúlyozása. Oly nyilatkozatokra gondolok, aminők Pataki Fűsűs János, Milotai Nyilas István vagy Háportoni Forró Pál műveinek előszavában olvashatók. Ezek részben nemesek, részben nem azok, de a magyarnyelvűségben a magyar nemzetfogalom legfontosabb jegyét látják, s ennek valamilyen módon kifejezést adnak. Lényeges az is, hogy Balassinak vagy Rimaynak a magyar művelődésért vívott harca szintén túlmutat a feudális nemzettudaton, ez a harc pl. Rimay munkásságának egyik vezérszólama.

A puritánusok már a parasztság legszélesebb rétegeinek művelődésért küzdöttek. Írásaikból határozottan érezhető, hogy a parasztságot a nemzet alkotórészének tekintik. Példa erre Medgyesinek a presbitériumok érdekében folytatott agitációja, Mikolai Hegedűs János több elvi jelentőségű nyilatkozata és Apáczai Csere János egész munkássága.

Apáczai nemzetfogalma persze tudatosabb és tágabb valamennyiükénél. Az Enciklopédia latin nyelvű előszavából kitűnik, hogy hazafiságát főként a nemzeti nyelv jogainak követelése és a szélesebb néprétegek művelődésének sürgetése jelenti. A nyelvkérdés egyébként egész munkásságában központi szerepet játszik. Ez, valamint a kolozsvári beszéd éles társadalomkritikája világosan mutatja, hogy Apáczai esetében már polgárosuló nemzettudatról van szó; erre az előadás igen helyesen utalt. Igaz, hogy Apáczai az akadémiai tervzetben, és másutt is, nagyon jól látja — hiszen reálpolitikus —, hogy a nemzeti művelődés ügyét még hosszú időn keresztül a nemesség fogja képviselni és előrevinni, de hogy túllát a születési nemességen, azt több adat bizonyítja. Például az is, hogy az akadémia graduáltjainak egyenesen nemesi oklevelet követelt.

Hiányolom egy kissé, hogy nem esett szó Gyöngyösi Istvánról. Gyöngyösi ugyanis a XVIII. századi feudális, rendi nacionalizmusnak nagyon világosan kirajzolódó XVII. századi előképe. Politikai opportunizmusa, költői-esztétikai magatartása mind a XVIII. század felé mutat, s ne feledjük, hogy Gyöngyösi hosszú ideig a magyar nemességnek egyetlen, vitán felül elismert költője volt. Különösen a *Palinodiában* kifejeződő rendi nacionalista nemzettudat érdemelt volna néhány szót.

A XVIII. századi nacionalizmusra több hozzászóló utalt, ebben a vonatkozásban még az ellenreformáció szerepére hívnám fel a figyelmet. Az ellenreformáció erőszakossága bizonyos mértékig előképe és részben előkészítője is a XVIII. század végi, most már pl. a nemzetiségekkel szemben erőszakos rendi nacionalizmusnak. Ez az ellenreformációs agresszivitás, amelynek fő képviselői a jórészt magyar nemesi származású jezsuiták voltak, az egész protestáns magyarságot ki akarta zárni a jó magyarok sorából, minthogy ez a Regnum Marianum gondolatát nem vallotta magáénak. E gondolkodás még a XX. század papi, szerzetesi iskoláiban is virult, amint azt közvetlen egri diákélményekből tudom.

Egyetlen apró tárgyi megjegyzéssel zárom hozzászólásomat. Klaniczay Tibor Berzsenyi: *Magyarokhoz* című versében bizonyos kuruc hangokat vél felfedezni, nyilván a vers második változata alapján, mert első változata ennek is 1799 előtti. Ha jól emlékszem, az első változatban erős kurucellenes nyilatkozatok voltak, és Berzsenyi később törölt is egy szakaszt, amely Bethlen Gábor

és Rákóczi Ferenc szabadságharcát ítélte el. Az lehetséges, hogy a Berzsenyi-vers stilisztikája hasonlít a kuruc versekéhez, egészében véve mégis a rendi nacionalizmus konzervatív szemlélete körében marad meg, a fenntartás tehát indokolt.

GERÉB LÁSZLÓ

Amit Klaniczay Tibor a nemesi és polgári nacionalizmusról, ezek különbségéről és összefüggéséről elmondott, speciálisan hazai vonatkozásban, az történetileg és eszmeileg helyes, ahhoz hozzátennivaló nincs. Tarnai Andor hozzászólása bővebb, tulajdonképpen külön megbeszélést érdemelne, sőt vannak olyan vonatkozásai is, amelyeket egy dunavölgyi közös irodalomtörténész kongresszusnak kellene végre tisztáznia. Ez hozzájárulna a közös dolgok rendezéséhez, a közös történelem és irodalomtörténet anyagának és a szétválás időpontjának megállapításához.

Amit a nacionalizmus szempontjából hozzá szeretnék ehhez tenni, az adalék a XVIII. századi magyar irodalom- és tudománytörténethez: irodalomtörténetírásunkban mindeddig nem kapott nyomatékot, helyet az *államismereti iskola szerepe*. Nekem egy dossziém van otthon azokból a XVIII. századbéli magyar irodalmi emlékekből, amelyek azt mutatják, hogy az államismereti iskola milyen mélyen hatott még a magyar költészetben is. Czwittingertől Bod Péteren át Horányiig és Wallaszkyig mind az államismereti iskola tagjai, akik Hungaria szellemi értékeit mérték fel, miután Bél és mások elsősorban, ha nem is kizárólag az anyagi jellegűeket hordták össze. Ez a dunavölgyi nacionalizmusok kezdete előtt volt. A nacionalizmus irodalmunk kutatásában Pápay Sámuel-lel kezdődik, amint erre igen helyesen mutatott rá Tarnai Andor.

Hiányolom, hogy Klaniczay mellőzte a humanista költészet bővebb tanúságtételeit a nemesi nacionalizmusról. Csak megemlítem most Bocatius igen dús anyagát, Zsámboky figyelemre méltó verseit és a kisebbek közül Filiczkyt és másokat. A XVIII. század piarista és jezsuita latin költészete pedig felöleli úgyszólván a XVIII. század végi és a XIX. századi nemesi-nemzeti romantika egész költői anyagát. A német nyelvű adatokból — ezekre célzott Tarnai — kapásból például Bucholtz Családi Krónikáját említem meg. A mezővárosi polgárságnál a nemesi nacionalizmus korrekciója látható Szőnyi Benjamin hódmezővásárhelyi költő versében az 1753-i felkelésről: a nemes mellett a módos polgár is „igaz magyar”.

Mindezek olyan jelenségek, amelyek megerősítik a Klaniczay Tibor által kifejtett elméletet. De még valamit lényegesnek tartok itt nyomatékosabban hangsúlyozni. Ezt Klaniczay Tibornak egy következő előadásában kellene kifejtenie a saját jelenlegi előadása, valamint a Tarnai és Bán kartársak által elmondottak alapján.

Mi a konzekvenciája mindennek a magyar irodalomtörténetírásra? Ha ugyanis csak arról van szó, hogy a magyar történelem bizonyos vonatkozásának magyar irodalmi anyaggal való illusztrálása váljék előttünk világosabbá, az megtörtént. Csakhogy itt többről van szó. Arról, hogy az egész magyar irodalomtörténetírás is a nacionalizmus szülötte. Nem a XVIII. századi kezdete, hiszen ez — mint mondtam — az államismereti iskola körébe tartoznék. Az egy államban, egy egységesedő gazdasági területen élő népesség anyanyelvű

írói feleszmélnek, felébred közösségtudatuk, kifejezik a közös érdekeket. A nemzeti ébredés korának szoktam nevezni ezt az időszakot 1781-ig, kb. a jozefinizmus kezdetéig. Utána következnek a nemzeti mozgalom kora, egy olyan marxista történeti terminus, amelyet irodalomtörténészeinknél még sajnálatosan nélkülözök. Nemzeti irodalomtörténetírásunk ebbe, illetve már a következő korba esik.

De nem akarok itt most eltévedni, maradok a Klaniczay Tibor által kifejtetteknél.

A kezdetleges magyar társadalmat, a hungarus társadalmat előbb igenis a király személye fogja össze. Utóbb e test csontváza a nemesség. Ez így van. Itt bukkan fel a kérdés, hogy e társadalmi valóságnak a nyelv eszközeivel való művészi ábrázolásában mi a magyar irodalom anyaga? És itt következik az irodalomtörténetírás új feladata. Maradunk-e a régi nacionalista, Pápay Sámuel-féle koncepciónál, vagy pedig változtatunk ezen? Nem túlzás azt mondani, hogy Pápay Sámuel-féle koncepció, mert hiszen ez a koncepció rajta túl azután soha nem érvényesült töretlenül. Hiszen Toldy Ferenc 1851-ben megjelent magyar irodalomtörténetében először adja a magyar irodalom és a magyar irodalomtörténetírás fogalmi meghatározását. E fogalommeghatározás mellett azonban, amikor ő a magyar irodalmon belül „nemzeti” és „egyetemes” irodalomról beszél, és azt mondja, hogy csak a „nemzeti” azaz a magyar nyelvű irodalom történetét fogja megírni, ezeket a határokat maga sem tudja megtartani, mert ez az elmélet teljesen alkalmatlan volt arra, hogy így magyar irodalomtörténetet lehessen írni. A baj csak az, hogy a magyar irodalomtörténetírásnak mind a mai napig nincs olyan leszögezett elmélete, amely megmondaná, hogy mi a magyar irodalom és a magyar irodalomtörténetírás anyaga. Az elhangzottak tisztázzák ennek elvi alapjait és a további előadások ezt nyilvánvalóan még világosabbá fogják tenni.

E történelmi és elvi világosság mellett most már le kell vonni az irodalomtörténetírásra is a konzekvenciákat. Itt most a nacionalizmust nem valami mumusnak akarom ábrázolni, hanem inkább a provincializmus tünetét látom benne. Amikor szórvány nyelvemlékekről tárgyalunk irodalom helyett, ugyanakkor, amikor latin nyelven európai színvonalú irodalmunk van, amikor Markál-f-históriákat és Poncianus-históriákat állítunk magyar irodalomnak, ugyanakkor, amikor európai színvonalú humanista irodalmunk van, ez nagyon siralmas provincializmus, amellyel radikálisan és kegyelet nélkül le kellene számolnunk. Ehhez már szükséges az elvi alapok lerakása, amihez a mai előadás megteremtette a szükséges légkört.

VARGA IMRE

Az ún. nemesi rendi nacionalizmus ismertető jegyeit feltárva Klaniczay Tibor hangsúlyozta annak bonyolultságát, ellentmondásokkal való telítettségét. A kérdés még komplikáltabbnak bizonyul, ha figyelembe vesszük, hogy egy bizonyos időben és nagy területen, nevezetesen Erdélyben, a független erdélyi állam kialakulása után, de különösen a XVII. század vége felé egy speciális erdélyi nemesi szemlélet alakult ki. Nagyjából ennek is ismertető jegyei azok a vonások, melyeket a referátum felsorol. Itt is megtaláljuk pl. a nagyhatalmi ábrándokat, a „relatív” függetlenség, a rendi előjogok, a nemesi

szabadság igénylését stb. Közülük hol az egyik, hol a másik dominál; néha kölcsönösen támogatják egymást, néha meg ellentétesen keresztezik, de jelen vannak.

Ebből a küzdelemből alakul ki az erdélyi nemesi rendi öntudatra a XVII. század vége felé annyira jellemző magatartás: a transilvanizmus. Ennek lényege: óvni Erdélyt a magyarországi emberektől, az ügyükbe való beavatkozástól. Oka: a referátumban ismertetett kompromisszumra való törekvés; a nemesi nemzet rendi előjogainak biztosítása esetén könnyű szerrel lemond a függetlenségről.

Számos képviselője közül ragadjuk ki Cserei Mihályt. „Emlékezzél rá, mily nagy boldogságban, nyugalomban tarta majd egy seculum alatt a török nemzet, mégis mint az engedetlen fiú szüntelen port rugtál a szemében. Bizony az ausztriai házat is, ha érdeme szerint megbecsülöd vala, annak is szárnyai alatt békével nyughatol vala; ezután azért akármelyik directioja alá essél, mert ur nélkül ül magad nem élhetsz, légy hű hozzája, s úgy lehet maradásod, boldogulásod.” (Idézve Compendiumából.)

„Mert Erdélynek mindenkor Magyarországból, magyar fiaktól történt veszedelme, a mint a ki akarja, a históriákból megláthatja. Soha nem akart Erdély találni a maga dolgainak folytatására maga fiaiból capax személyeket, örökké a magyarországi vertumnusi természetű fiakat admirálta, azokat amplectálta, nevelte, gazdagította, úrrá tette, s ím bizony a szájában is szegény hazánknak s mindnyájunknak az íze; azért vesztők el mind a fejedelemséget, mind a szabadságot.” (Idézve Históriajából.)

A függetlenség és a szabadság sajátos értelmezése ez: nem tudni más-ként elképzelni Erdély életét, mint valamelyik külső hatalom szárnyai alatt, elítélni minden akciót, legfőképpen a rebelliót. Ez a nyugalomvágy magyar-razza meg a Csereihez hasonlórú nemes-kortársak elzárkózását a magyarországi bújdosók, a kuruc szabadságharc támogatásától, a szabadságnak harc árán való kivívásától.

Ez az erdélyi nemesi magatartás, a transilvanizmus okozta többek között II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának erdélyi kudarcát, de ilyesféle magatartás szerepet játszott még a XIX. században is, Erdély és Magyarország uniójának kimondásakor.

A transilvanizmus mellett az erdélyi nemesi magatartás egy másik vonása, hogy valahogyan demokratikusabb, mint a magyarországi, jobban át van szöve polgári szálakkal, valószínűleg annak következtében, hogy az erdélyi fejedelmek politikai műveleteiben, diplomáciájában a nemesség mellett ott tevékenykedik a polgárság is, hogy a nemesség és a polgárság közt közvetlenebb és gyakoribb a kapcsolat, mint Magyarországon. Ennek magyarázata lehet többek között a reformáció erdélyi útja, valamint ez ország-rész gazdasági helyzete.

Az a Cserei, akinek németellenessége Históriajának számtalan passzusból megállapítható, de józan meggondolásból habsburgparti politikát folytat, vagyont mégis német tisztek prédálják szét, majd meg németbarátságára miatt kuruc jobbágyság vezetnek ellene büntető expedíciókat, Históriajának tanúsága szerint együtt érez a néppel. Az egyik helyen beszámol arról, hogy Csáky Istvánnét az egyik éjszaka házában megtámadják és darabokra vagdalgatják jobbágyságai, „mivel nyavalyás, feletle keményen bánt jobbágysággal, szacoltatta, kínoztatta őket, tovább nem állhatták. Példa lehet minden nemes embernek, ne bánják úgy jobbágyságaival, mint barmokkal.” (Hist. 474.)

Persze az igazság kedvéért meg kell jegyeznünk, bármennyire sajnálja is Cserei a sok égetés, sarcolás, porció, háborús pusztítás, adóterhek alatt roskadozó szegénynépet, és érti meg ezek miatt a kuruc szabadságharc hatását és sikereit a nép között, az a gondolat, hogy a jobbágyok szabadságról álmodoznak, felháborítja őt. „Nemhogy szabadságot érdemelnének jobbágyuraimék, inkább érdemelnének nyársat, akasztófát a sok tolvajsáért.” (Ilist. 216.)

Cserei, nemesi kortársaival egyetemben, földesúri nyugalomban szeretne élni és gazdálkodni, de ezt az adott történeti helyzet sokáig lehetlenné teszi számára. Ezért ítéli el, szinte gyalázza Rákóczi és a kurucokat, „a sok prédálót”. De köztük is feltűnően sokszor emlegeti a románokat, a „kerengő” Kumpiánt, a „tolvaj” Dragulyt, Fekete Vaszilijt, Balikát és a többieket, akik sok „nemes embert házoknál megfogtanak, megöltének, és mindenéből kifosztottanak”.

Kétségtelen, hogy Csereinek a jobbágysághoz való viszonyulása teli van ellentétekkel, hogy részvéte, a nemesi kegyetlen bánásmód elítélése még messze áll attól, hogy tágítsa a nemesi-nemzetfogalom kereteit, de mégis előremutató. Olyan csíra ez, mely a nemesi nacionalizmusnak reformkori talajában hajt ki és hoz gyümölcsöket. És vajon nem fedezhetjük-e fel a román jobbágyság elleni kirohanásaiban a nemzetiségellenesség csírait?

Klanciczay referátumának második részében a magyar nacionalizmus előtörténetét vizsgálva arról szolt, hogy a nemesi nacionalizmus mellett voltak olyan kezdeményezések és elindulások, melyek egy másfajta nemzetfelfogás kialakulása felé mutatnak, anélkül, hogy összefüggő rendszerre kíváncsolódtak volna.

Az antifeudális erők próbálkozását, illetőleg jeleit a humanizmus megjelenése előtti irodalmunkban is megtaláljuk. A hősi énekek benyomulása a latin nyelvű krónikákba azt jelenti, hogy a nép hangja szinte kezdettől fogva jelen volt az uralkodó osztály irodalmában. Az 1241 táján írt latin nyelvű Planctusban hangzik fel először a magyarországi költészetben az urak bírálata. Irodalmunk a huszita irodalommal válik először a nép harcainak aktív, tudatos támogatójává. A XVI. századnak pedig már igen gazdag osztályharcos irodalma van. A reformáció irodalmunk erős polgári kezdeményezéseit hozta magával.

Úgy gondolom, hogy a nemzeti törekvések folyamatában jelentős szerepet játszott Kolozsvár magyar nemzetiségű és magyarosodó polgársága. A XVI. század második felének az elején Kolozsvárott és Erdélyben a reformáció legradikálisabb, leginkább racionalista ága, az antitrinitárius mozgalom lesz részben a fejedelmi udvar, részben a feudális magyar királyság török kézre került fővárosából és más gócaiból Erdélybe húzódó iparos és kereskedő polgárság, de részben a mezővárosok jobbágypolgárságának is a mozgalma. Az erdélyi unitáriusoknak, Kolozsvár unitárius polgárságának tartósan megfigyelhető nemzeti törekvései voltak.

1568-tól kezdve Kolozsvárott a magyar unitáriusok harcban állanak a város szász lakosságával, civódásuk elhúzódik a század végéig, de fellángol a XVII. század első felében is. Benne nemcsak vallási, nemzeti, hanem szociális kérdések jelenléte is fellelhető. 1592-ben pl. a szászok kifogást emelnek a magyarok püspökjelöltjeivel szemben. Azt vetik a magyarok szemére, hogy jelöltjeik parasztrendből valók. A magyarok tiltakoznak: mives emberek, tudós, derekas személyek. „Nem mondhatjátok parasztrendeknek, mert

ezek tudós embörök, jártasak a szentírásban, a zsidó, latin, görög nyelvekben.” (Ker. Magvető 1885. 93. l.)

Más értékmérője van tehát a kolozsvári unitárius magyar polgároknak, mint a származás, éspedig a műveltség, a tudás, a szakértelem, az emberi derékség.

A későbbi unitárius fejedelemben, Székely Mózesben, mikor eljegyzí magát menyasszonyával, bátyja nem az előkelő származást keresi, hanem annak örül, hogy néki „tisztessége és becsülete vagy on emberségéért és virtusáért, nem pedig nemzetéért, familiájáért”. Mert „jobb szegényből lött jámbort magához kapcsolni, hogysen mint régi nemzetség heában való fiát.” (Ker. Magv. 1912. 228. l.)

Az erdélyi magyar unitariánizmus polgári, plebejusi és ugyanakkor nemzeti erőinek legszebb kivirágzása volt a XVI. században Heltai Gáspár élet- és írói pályája. Felveti ez egyben az asszimilálódás kérdését, mellyel szintén érdemes lenne foglalkoznunk.

Nagyon sajnálhatjuk, hogy az erdélyi unitárius polgárság a történeti helyzet alakulása miatt nem tudott a polgári átalakulás, a nemzetté válás vezető erejévé fejlődni, pedig ennek rövid felvirágzása alatt is számos jelét adta. Ezt a jövő szempontjából sok lehetőséget magában hordozó lendületét sajnálatos módon nem támogatta Báthori Istvántól kezdve egyik erdélyi fejedelem sem. Ellenkezőleg a hatalom nyílt és rejtett eszközeivel nyomták őket, vágták el fejlődésük és érvényesülésük útját.

TÓTH DEZSŐ

A régi magyar irodalmat csak igen nagy távlatból ismerem s így csupán a külső hallgató benyomásait foglalhatom össze. — Az egyik amit szóvá szeretnék tenni bizonyos aggodalom, ami nem annyira a referátum, mint inkább a vita során fogott el. Nem tudom, nem élünk-e túlságosan vissza a nacionalizmus terminussal, amikor a régi irodalmon belül kutatjuk a polgári nacionalizmus bizonyos előzményeit s ennek kapcsán minduntalan „rendi nacionalizmust” emlegetünk. A referátum nagyon óvatosan bánt a kifejezéssel: szüntelenül éreztette, hogy itt a polgári nacionalizmustól lényegét tekintve eltérő jelenségről van szó, de a hozzászólások során, különösen Pirnát Antal felszólalásában a visszavetítés veszélyét éreztem. Ne felejtsük el, hogy a nacionalizmus történelmileg a polgárság megjelenéséhez kapcsolódik, annak létével, történelmi szerepével függ össze, ott bontakozott ki a maga teljességében, mutatta meg sajátosságait. Ennek a polgári nacionalizmusnak az ismeretében van csak módunk bizonyos, a régi magyar irodalomban is jelentkező mozzanatokat egyáltalán felismerni. Éppen ezért a régi magyar irodalom kapcsán a rendi nacionalizmus terminus következetes emlegetését nem érzem egészen jogosultnak.

A referátummal kapcsolatban a vallás kategóriájának bizonyos fokú elhanyagolását érzem. Márpedig a történelmileg legalapvetőbb különbségeket a régi és az újabb, polgári irodalom között lényegileg e körül kell keresnünk. A vallás a régi magyar irodalom századaiban alapvető szemléleti forma, olyan kategória, amelyen keresztül a kor embere mindent átszűr, közege a gondolkodásnak, színe a szemüvegnek, amelyen át az ember a társadalom

életét látta és megfogalmazta. Hasznos lenne tehát, ha a régi magyar irodalom keretén belül megjelenő nemzeti elemeknek a valláshoz való viszonyát vizsgálnánk, pontosabban, hogy mennyiben rendelődik alá a nemzeti a vallásosnak, hogy milyen a kölcsönhatás a kettő között, hogyan színezi az egyik a másikat. Bán Imre utalt arra, hogy éppen a vallási hovatartozás adott a nacionalizmusnak tartós árnyalatokat. De nemesak ebből — hanem a régi és újabb irodalom közti határ megvonása szempontjából is fontos kérdés ez. A régi és az újabbkori nacionalizmus között az egyik alapvető különbség — bár Klaniczay Tibor többet felsorol — éppen a vallásos szemlélet léte, ill. hiánya. A régi magyar irodalom nemzetileg reprezentatív szépirodalmi alkotásában, a Szigeti veszedelemben a nemzeti jellemzően a vallásos szemlélettel ötvözte jelent meg. Berzsenyit és Zrinyit sok más mellett elsősorban ez határolja el. Ez persze azzal is összefügg, hogy a régi magyar irodalomban mi jelent meg kifejezetten szépirodalmi formában. A röpiratok Zrinyijénél kevésbé van jelen a vallásos elem.

A magyar nyelvű irodalom kialakulásának vizsgálata körül is van némi hiányérzetem. A nyelvnek tudvalevően megkülönböztetett szerepe van a nacionalizmus szempontjából. A sztálini meghatározásban is a nemzetkritériumai közt az első helyen szerepel. Mivel függ ez össze? A nacionalizmusnak bármennyire megvannak is az objektív alapjai és feltételei, éppen mert osztályérdekeket képvisel s így osztályellentmondásokat fed el — illuzióis kategória. Történelmileg pozitív és szükséges jelenlétakor is „osztályfeletti” látszatra tartott számot. A nyelvre viszont *osztályközisége* jellemző. Éppen ennél az osztályközötti mivoltánál fogva, mint a különböző társadalmi osztályokhoz tartozó emberek mindennapi együttélésének nélkülözhetetlen eszköze kap különös jelentést az *osztályfölöttség* igényével fellépő nacionalizmus kialakulásában és alátámasztásában. A magyar nyelvű irodalom kialakulását is mindig kísérték tudatos reflexiók, a magyar nyelvet tökéletesítő, értékeit felismerő szerzők megjegyzései. Ezeknek az elemzése haszonnal járhatna a nemzeti eszmélkedés jellemzésére. Aminthogy éppen a nyelvi tudat különbözősége ismét olyan pont, ahol jól tetten lehetne érni a régebbi és az újabb nyelvi nacionalizmus alapvető különbségét.

VARJAS BÉLA

Klaniczay Tibor a magyar nacionalizmus előtörténetét vizsgálva két szálon vezeti azt le. Az egyik a nemesi nacionalizmus, a másik egy ettől részben eltérő tartalmú polgáribb nacionalizmus szála. Ez utóbbit talán kevésbé részletesen elemzi, ami természetes is, mert a nemesi nacionalizmus a hangsúlyosabb, hiszen egészen a legújabb időkig ennek a tényezői a legszívósabban továbbéltek a polgári nacionalizmusban.

A XVI. század első felétől kezdve a polgári vívmányokra törő antifeudális erők meg-megújuló próbálkozásait Klaniczay kiemeli s ezzel kapcsolatban példaként említi a mezővárosi polgárság nemzetkonceptiójának új vonásait: az oligarchia ellen kiélezett bibliai alapú nemzeti büntudatot és a „magyar nemzet” fogalomnak nem-nemesi rétegekre vonatkozó kiszélesítését. Azt is hangsúlyozza, hogy ezek a próbálkozások nem törnek a feudalizmus megdöntésére, hiszen a nemesség helyett nem tudnak más vezető réteget elkép-

leverésére bevethető haderejét. De Mátyást ugyanígy hibáztatja azért, hogy a csehek ellen fordult és nem a törökök kiűzésére használta fel minden erejét.

4. A feudális vezető osztályokkal szemben mindig a polgárság és a jobbágság pártján áll, ezekkel rokonszenvez. Erre is a példák sorát vonulathatnók fel; így rosszállólag említi a Mátyás által biztosított kolozsvári adó-kedvezmény megvonását a polgároktól; bezzeg a nemesektől nem veszik el ugyanakkor a kapott előjogokat! A jobbágyság iránti rokonszenvét tükrözi a Dózsa-felkelés magyarázata is. Nyomtatott forrásból nem ismeretes még egy a maga korában olyan megértő szemlélete a Dózsa-felkelésnek, mint amelyet Heltai leírásában találunk.

5. Mátyást ő is a legnagyobb magyar uralkodónak, a királyok példaképének tekinti. De nem mint a köznemesség patrónusát, hanem mint általában az ország felvirágoztatóját és védelmezőjét dicséri.

6. Polgári igényű nemzet-szemlélete jóval átfogóbb, mint a nemesi nemzet-koncepció.

A XVI. században Heltai nemzet-szemlélete és koncepciója a legpolgárabb s ezáltal leghaladóbb felfogást képviseli. Hatását, továbbélésének nyomait tulajdonképpen még fel kellene deríteni. Eddig ezt alaposabban még senki sem vizsgálta, pedig hogy volt hatása, az nem kétséges. Többek között egyik formálója volt a Varga Imre által fejtegetett transzilvánizmus polgárabb szemléletének, noha a transzilvánizmus gondolatának Heltaiban még nincs nyoma.

Heltai jelentős kifejlesztője és képviselője a protestáns magyar nemzeti öntudatnak is. Ez az öntudat az ellenreformáció után kialakuló „katolikus” és „protestáns” magyar történet-felfogás szembenállásában jelentkezik legpregnansabban.

Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy Heltaira éppen a felvilágosodás idején fordul a figyelem, hivatkoznak rá és 1789-ben, Győrben újra kiadják a Magyar Krónikát.

Szeretnék egy szóval a már többek által említett terminológiai kérdésre kitérni.

A „nacionalizmus” polgári kategória s most mi állandóan ezt a fogalmat alkalmazzuk és használjuk a feudalizmus korszakára vonatkoztatva, holott ekkor még polgári értelemben vett „nacionalizmus” nyilvánvalóan nincs, még akkor sem, ha annak sok vonása — éppen magyar viszonylatban — ebből a feudális korszakból öröklődik át a polgárba. Épp ezért jó lenne — amint már Tóth Dezső is utalt rá —, ha a feudalizmus időszakában más terminussal élnénk. Úgy vélem, a régi magyar irodalom korszakában nacionalizmus helyett nemesi vagy rendi nemzet-tudatról kellene beszelnünk.

GYENIS VILMOS

Ahhoz a kérdéshez kívánok hozzászólni, amit a referátum úgy fejezett ki, hogy egyre inkább a nemzet-fogalom szélesebb értelmezése következett be. Erre a példák sorát idézte. Én ezeket nem akarom folytatni, de utalni szeretnék arra, aminek hangsúlyozását talán lehetne erősíteni: hogy valahányszor a nem nemesi osztályok, a parasztság, a polgárság — ha csak időlegesen

is — helyet kap a történelmi, gazdasági hatékonyabb szereplésben — például a Rákóczi-szabadságharc körüli időkben vagy más társadalmi megmozdulásokban — szinte kivétel nélkül megfigyelhetjük, hogy nemcsak a hatalomból kirekesztettek, de maguk az alapjában nemesi nemzetszemlélettel rendelkező íróink is kénytelenek fogalmaikat kiszélesíteni ebben a vonatkozásban. Nekik is számításba kell venniük a nép erejét, tevékeny szerepét a nemzet életében, s így nemzet koncepciójukon tágítaniok kell.

Megfigyelhetjük tehát, hogy a feltörekvő osztályok erősödésének hatására a nemesi nacionalizmus változása következik be. Nem utolsósorban a társadalmi küzdelem vált ki bizonyos más állásfoglalást a nemesi szemlélettel bíró íróknál is. Szerintem csak így válik lehetővé, hogy a nemesi nacionalizmus továbbra is, a maga határán belül fokozatosan kiszélesedve, még a XIX. század elején is haladó szerepet tudjon betölteni.

Rákóczi vagy Bethlen Miklós felfogása nagyon jól példázza az elmondottakat. Bethlen például rádöbben arra, hogy ők, a „főrendek” okozták a nemzet tragikus állapotát, és hogy a nép helyzetével foglalkoznia kell, annak a nemzet ügyeiben vitt szerepét komolyan kell vennie. Saját nemesi felfogásának helyességéről már teljességgel nincs meggyőződve, azt már nem látja célravezetőnek, és ha nem is bízik az új társadalmi erők tevékenységében, azt már megérti, hogy a népnek is teret kell kapnia a nemzet ügyeinek intézésében. Sőt azt is megérti, ha azzal cselekvően azonosulni nem is tud, hogy ha másként nem megy, a népnek harc árán kell ezt a vívmányt kieroszakolni, elérni. Rákóczi felfogására csak utalok. Érzésem szerint ott is hasonló a helyzet. Rákóczi felfogása is alapjában nemesi szemlélet, mégis a szabadságharcban való részvétele, vezető szerepe, s a népi erők térhódításának felismerése arra ösztönzi, hogy alapvető módosításokat hajtson végre saját nemesi nemzetfelfogásában.

Ez az említett változás még olyan szélsőségesebb típusú íróknál is észrevehető, akik minden jel szerint igencsak ragaszkodni látszanak nemzeti nacionalizmusukhoz. Többek közül Cserei Mihályra gondolok, akiről az előbbi hozzászólásban már megemlékeztek. Cserei természetesen a transilvanizmus határán belül marad, s ha akasztófára méltónak találja is a kuruc jobbágyságot és a pénzéhes szászokat, akik oly sokszor sértették fájón nemzeti öntudatát, s okoztak kárt anyagi javaiban a szabadságharc alatt, ha gyűlöli is őket, ha elő is hoz számos ilyen esetet, mégis egész felfogása érezhetően más, kitágultabb, mint az előtte élt, a Rákóczi-szabadságharcot meg nem ért főemberek nemesi nemzet-szemlélete. Megnyilvánul ez a jobbágysággal szemben alkalmazott óvatosabb eljárásban, bánásmódban, de főleg abban, hogy számol a nép erejével, s nemzetelképzelése akarva nemakarva erősen fellazul.

Bod Péter helyzete is igen érdekes. Nála természetesen nincs szó nemesi származásról és életformáról, hanem egy olyan típusú emberről, aki igyekszik a XVIII. század hivatalos felfogásához igazodni és nem akar azzal szembekeverülni. Művei azonban mégis korának igazabb megértését tükrözik. Ez esetben is arról van szó, hogy a megért politikai és vallási küzdelmek mély nyomot hagytak az egyébként szükségszerűen alkalmazkodásra kész felfogásában. Szinte az apjára, s annak kuruc társaira emlékezve vagy híveinek aktuális mostoha körülményeire gondolva, a szolgálknak, jobbágyságnak csaknem nemzetformáló szerepet tulajdonít történeti munkáiban. Ez a magatartás indokolja, hogy hosszasan foglalkozzék a „szolgaság” történetével, az elnyomottak mozgalmaival, Spartacus-sal, Dózsa hadával stb.

Végül még egy kérdést kívánok csupán érinteni. Szeretném hangsúlyozni, hogy a XVII. és XVIII. század műveltségére vágyó írói — főleg Erdélyből — fejlett polgári államokat, polgári vívmányokat ismerhettek meg külföldi tanulmányútjaikon. Az onnan hozott polgári elképzelések nyilvánvalóan nagymértékben hatottak az új hazai polgári kezdeményekre, de magára a sajátos nacionalizmusra is. Kezdve Szepsi Csombor Mártontól Apáczai Csere Jánosig és Bod Péterig ezzel a hatással számolnunk kell. A nemzet szolgálata, s a különböző olyan kategóriák, mint amiket manapság patriotizmusnak, nemzetvizsgálatnak, nemzetismeretnek nevezünk; mind olyan témák, amelyek a nacionalizmus kérdésével együtt már itt felvetődnek. Ezek a fogalmak pedig éppen a külföldlátás, a fejlettebb polgári viszonyok ismerete alapján a forrongás, a változás állapotába jutnak. A nemzeti törekvéseknek eszménye most már nem csupán a kard, a nagyszabású harc, miként ez szükség szerint jó ideig volt, de előkelő helyet kap a tudós művekkel, tudomány-szervezéssel, a sok más aprónak tűnő tettekkel való nemzetszolgálat. Úgy érzik ezek az írók, hogy nemzetük iránti kötelezettségeiknek ily módon tudnak eleget tenni. A külföldi hatások ilyen irányú alakulását jól szemlélteti például Comenius esete, akinek nemzeti programja a puritánusok eszmeiségébe behatolván, nem a meglevő hazai nemesi nacionalizmust erősíti, hanem éppen ellenkezőleg a fejlettebb, a már polgári irányba mutató nacionalizmust.

HOOPP LAJOS

Klaniczay Tibor referátumában a nacionalizmus előzményeit vizsgálta a magyar irodalomnak egy olyan periódusában, amelyben a polgári osztály még nem fejlődött ki. Ennek az osztálynak az alapjai ugyan létrejöttek, de Magyarországon a polgárság nem tudott olyan társadalmi vagy hatalmi tényezővé válni, mint például azokban a nyugati országokban — már a XVII. században is —, amelyekben a polgári fejlődés egyenes irányú volt. Érezhető az előadásban is, hogy milyen megtorpanások, megszakadások fedezhetők fel a magyarországi társadalmi átalakulás folyamán a régi magyar irodalomban. Nálunk még a XVIII. században is a két alapvető osztály, a nemesség és a jobbágyság osztályharca van előtérben, s szükségszerűen válik a nemesi nacionalizmus problémája döntővé a polgári nacionalizmus keletkezése és kialakulása vizsgálatának szempontjából.

Látható érdeklődést váltott ki több hozzászóló részéről a nemesi nemzet, a nemesi nacionalizmus elnevezéssel kapcsolatos problematika. Részben az előadásban következetesen használt nemesi nacionalizmus fogalmához, másrészt Pirnát Antal felszólalásához fűződtek. A marxizmus klasszikusai, akik az imperializmus korszakában a proletár osztályharc szemszögéből foglalkoztak a nacionalizmus kérdésével, érthetően előtérbe helyezték a polgári fejlődésnek, a polgári nacionalizmus vizsgálatának kérdéseit. A feudális nemzet, a nemesi nacionalizmus problémáira ilyen értelemben ezekben a klasszikus művekben kisebb hangsúly esik, mint pl. ENGELS-nél. A Pirnát Antal által a X. század tájáról említett nemesi nemzet fogalmának használata Engels más műveiben is előfordul. Történészeink mai gyakorlatában is megtaláljuk a „nemzet”, „feudális nacionalizmus” szóhasználatot, miután Klaniczay eljárásához hasonlóan lényegi különbséget tettek a nemesi és a polgári nacionalizmus között. A jól körülhatárolt polgári nemzetfogalomhoz képest azonban

nem érzem elég kimerítőnek a nemesi nemzet körülírását. Változik-e, és mennyiben ennek a nemzet fogalomnak a tartalma a nemesi nemzet kialakulásától a polgári nemzettéválás történelmileg meghatározott szakaszáig.

A rendi állam kialakulását követő századokban a nemesi nemzet fogalma nem lépi túl az etnikai közösség kereteit, az osztályérdekek az etnikai közösségi kötelék gondolatát háttérbe szorítják. Ilyen példát tudunk a magyar történelemből is idézni. Amikor a XI. században kialakult a magyar feudális uralkodó osztály, és megszilárdult a feudális államrend, ennek az osztálynak az összetevőiben a magyarok mellett külföldi, német főurak is szerepet játszottak. Helytelen lenne a köztük fellépő ellentéteket „nemzeti” ellentéteknek nevezni. Amikor pl. Géza herceg felkelt Salamon király ellen, aki mint magyar uralkodó idegen érdekeket képviselt, akkor egyes magyar ispánokat semmi sem tartott vissza attól, hogy ebben a küzdelemben Géza hercegtől Salamonhoz pártoljanak. Korábban, mikor Aba Sámuel király az elégedetlenkedő magyarok élén fellépett a magyar uralkodó renddel szemben, a nemes urak Péter királyt hívták vissza Németországból, akit éppen németes, németeket támogató politikája miatt saját maguk üzték el. III. Henrik német császárnak panaszolták, hogy Aba Sámuel „megveti az ország nemeseit és a parasztokkal és nemtelenekkel fog össze”. A magyar nemesi nemzet fogalom, ha ebben az időben ezt a kategóriát használjuk, nem volt más, mint a feudális uralkodó osztály öntudatának bizonyos jelképe, mely az etnikai vonatkozások területén alakult ki, amelyen ez a nemesi közösség helyet foglalt. De kizárta magából a nem nemesi rétegeket, a többséget, amely szintén magyar volt.

Ezt a kérdést Pirnát és Geréb elvtárs hozzászólásával kapcsolatban érintettem. Azt természetesen nem lehet kívánni, hogy egy ilyen kategóriát, amelyet ugyan nem érzünk minden ízében tisztázottnak, de pontosan tudjuk, hogy mit értünk rajta, új fogalommal helyettesítsünk. Mégis helyeselhetők azok a figyelmeztetések, amelyek a terminológiai zavar elkerülésére intenek, bár itt nem láttam ennek veszélyét.

Klaniczay Tibor kísérlete során, hogy elválassza a polgári fejlődés irányába mutató irodalmi jegyeket a nemesi nacionalizmustól, akár annak haladó elemeitől, nehéz műveletbe fogott. Különösen nehezíti a differenciálást az a történelmi szerep, amelyet a középnemesség töltött be a polgárosodás előkészítése terén. Maga a referátum is megmutatta milyen bonyolult kérdés ez egy olyan irodalomban, amelynek a vizsgált korokban egészében feudális jellege van. Érthető a habozás a fogalmazásban is, amikor a régi magyar irodalomnak ezeket az elszórt, haladó tendenciájú polgári előzményeit a nemesi nacionalizmus „mellé” vagy „esetleg azzal szembe” kívánja helyezni. Könnyebb végrehajtani ezt a műveletet más olyan európai irodalmakban, pl. a XVI., XVII. századi olasz, holland, francia irodalomban, ahol a polgári osztálynak, a nemesi uralom államkeretein belül már megvannak az erőteljes hatalmi és társadalmi tényezői.

Azonkívül, mint Bán Imre is utalt erre, egyes esetekben a polgári nacionalizmusnak ezek a Klaniczay Tibor által említett irodalmi vetületei nem vezethetők le mindig csak a belső fejlődésből. Nagy szerepük van a külföldi polgárosult államokban szerzett tapasztalatoknak is. Hivatkozhatunk akár Szcenci Molnárra, Apáczaira vagy Misztótfalusi esetére. Arra a kérdésre, hogy mennyiben tükrözik írásaik a magyar polgári fejlődést, — válaszul a

hazai társadalmi átalakulás elmaradottságára, ellentmondásosságára kell utalnunk. Ezek a polgári nacionalizmus gyökereihez sorolt irodalmi elemek a nemesi és jobbágyi társadalom osztályharcán alapuló ellentmondásokból fakadtak, a feudális osztály bírálataként. Hazai polgári rétegek alig álltak irodalmi törekvéseik mögött, azért is buktak el. Inkább csak távlataiban és visszavetítve nevezhetők ezek a hazai polgári nacionalizmus kezdeményeinek.

Az előadás egyik igen fontos megállapítása a kuruc korszakkal kapcsolatos. A nemzet fogalmának kitágulása vagy kiszélesítésének lehetősége a kizsákmányolt osztály rétegeinek tudatában rendkívül figyelemre méltó jelenség. Irodalmi visszhangját Klaniczay a kuruc költészet tükrében próbálta megvilágítani. Felmerülhet azonban, hogy egy ilyen társadalmi szempontból lényeges kérdés irodalmi vetületét a kuruc költészetből bemutatott néhány illusztráció alá tudja-e támasztani kellőképpen. A marxista történeti kutatások elosztatják az ilyen kételyeket s bizonyítják, hogy a kuruc költészet egynémely gyöngyszeme általánosítható eszmei forrásból fakadt. A jobbágy-ság saját felszabadulásának reményében fogott fegyvert Rákóczi mellett, s kezdte magát a nemzet részének tekinteni. Hadd idézzem a marosszéki jobbágyok folyamodványát II. Rákóczi Ferenchez: „Hallottuk az mű Kegyelmes Urunknak ő Nagyságának kegyes jó ígéreteit, hogy valamely jobbágy ő Nagysága mellett fel ül, kardját felköti, szabadságot ad nekie, ha Isten ő Nagyságának boldog előmenetelt ad, az országot megbirhatja, mű is azért, szegény igaviselő jobbágyok, a mű Kegyelmes Urunk mellett készek vagyunk életünk fottáig szolgálni országot és fejedelmet”.

Erőteljes öntudat szólal meg ezekben a folyamodványokban, amelyek kifejezik a történelmi realitást, hogy a nemzeti függetlenség ügyét Thökölytől Rákócziig, mintegy másfél évtizeden át, a népi kuruc mozgalmak képviselték. A Rákóczi szabadságharc a rendi előjogok korszakában zajlik le, egy olyan korban, amikor mindenki számára természetes volt a rendi megkülönböztetés. A nemesi nemzettudatnak kikezdése nagymértékben lazította a feudális állam kereteit. A Szegénylegények énekének mondanivalója, a lényegét tekintve, nem különbözik a kuruc vitézek folyamodványaitól. Megmutatják azokat az alapvető osztály-problémákat is, amelyek a Rákóczi szabadságharc létrejöttében, de bukásában is döntő szerepet játszottak.

Ime néhány sor a munkácsi vár alatt nyomorgó katonák és hajdúk supplicációjából: „Nagy alázatossan kénszerítettünk Nagyságodhoz folyamodunk, mivel, Kegyelmes Urunk, Nagyságod tudhattya: mikor Isten Nagyságodat mi közinkben Magyar Országúra ki hozta az szegény magyar nemzetnek igájja alól fel szabadítására, akkor azt fogatta Nagyságod, hogy valaki Nagyságod mellett fegyvert kött, minden féle úr dolgától, adózástól és szerjárástól immunitáltatnak. Kihez képest mi is, az kik vagyunk, annál inkább Nagyságod hűsígire gyűltünk és elenségünk ellen Nagyságoddal fegyverkedtünk. Kegyelmes Urunk, nem tudgyuk, mi októl viseltetvén, immár is sokak földes uraink, Nemes Vármegye béliek, az kik otthon vadnak, eselődünk és házunk népét úr dolgára és egyéb féle adózásokra kinszerítik és hajtyák . . . jussanak eszében Nagyságodnak maga mondási, hogy mindenektől immunitáltatunk, fogja pártunkat . . . Egy pénz fizetössünk sem lévén, éjjel nappal az sok vigyázásban vagyunk, más képpen, Kegyelmes Urunk, hogy úr dolgát is járjunk, itt is szolgállyunk, ittílye megh Isten, nem viselhettyük ell, inkább kisébbek leszünk haza szállani és az zászlókat Hadnagy Uraink

kezébe adni. Kiért az Isten is megh áldgya. Nagyságodtól Méltóságos Kegyelmes Urunktól Jó Választ Várunk . . . Soltis serege, Balogh Gábor serege és Kövesdi serege mind közönségesen.” (1704)

Ez évben kezdte meg Rákóczi a nemzeti állam kiépítését. Hatalma a főnemesek és köznemesség szövetségén nyugodott, államapparátusa a rendi feudális állam szervezete. A jobbágyság mint társadalmi osztály megmaradt az ő nemzetkonceptiójában is. Változást csak a hadbavonult jobbágyokra vonatkozó 1703. szeptemberi vetési pátens jelentett. Legradikálisabb intézkedését, elkészve az 1708-as sárospataki országgyűlésen hirdették ki, a harcoló jobbágy örökös szabadságát. A nemesi osztályönzéssel szemben a nemzeti összefogás érdekében igyekezett az elnyomott rétegek panaszait orvosolni, ígéretét betartani, a nemesség jogait azonban határozottan megvédte. Ezt tanúsítja az előbbi folyamodványra írt válasza is: „Mivel mi sem a végre fogtunk fegyvert, hogy a földes urak jussát s szabadságát bontogassuk, sőt valamint mások, úgy a földes urak jussát is helyre állítsuk, melly okra nízve, hogy tellyességgel urok szolgálattytul fel szabadítsuk, mind a Nemes Ország törvényének, mind pedig a földes urak jussának ellenére vagyon, mind azon által a még hadban szolgálnak, ki adott patensünk tenora szerint az olly hadban mentek eselédgyek urok szolgálattytára nem compelláltaknak.”

Rákóczi írói műveiben is megtalálhatók a rendi nemzet alapvonásai, de éppen a nép értelmezésében alakulnak ki új elemek. A jobbágyság helyzete iránt tanúsított megértése, segítő szándéka, a mind jobban előtérbe kerülő főnemesei osztályérdekek nyomása ellenére is felfedezhető számos levelében. Nyoma sincs ezekben valamilyenféle magyar büntudatnak, annál inkább a nemzet törvényes jogai védelmének. A magyar népet László király példájára akarja megszabadítani az idegenek elnyomása alól. Nemzeti törekvéseit a rendi nemesi nacionalizmusban kifejeződött osztályérdekek erősen hátráltatták. „Bizonyára se az én, se az Kegyelmed részéről nem most az ideje az eleim és Koháry-jószágot disputálnunk, de hazánkat oltalmaznunk . . . elkeseredett szivem megvallom, de bennem az a resolutio, az ki szolgálatára az megvetett földnek népi közé kihozott. Nem Erdély országért megyek, mert anélkül eddig is eltartott az jó Isten, de hazám ügyéért, az melynek szolgálatja, csak látom, kinek-kinek particularis contentumából áll” — írja 1705-ben Károlyi Sándornak.

Emlékirataiban olvassuk, hogy a magyar nemzet törvényei értelmében négy rendre oszlik. A clérus, és az ország nagyjaiból álló második rend kemény bírálatban részesül. A harmadik rend hibáinak felrovása után írja „Ki nem fejezhetem ama szeretet, hűség, és folytonos áldozatkészség nagyságát, mellyel a nemesség és katonaság irányomban viseltetett.” Tudjuk azonban, hogy a pórok fölkelése gyanakvóvá tette a nemességet, s amint azt Rákóczi is látta, a megyei nemesség kezdetben nem tudta, hogy valójában melyik párthoz álljon, egyformán félvén a néptől és a németektől. Bár a nemesség is hajlott hozzá, először a legszegényebb nemeseket küldték el kikémlelni hadereje nagyságát és szándékait. Azt is megfigyelte Rákóczi, hogy „A nemesség váraiban és kastélyaiban e nép által, tudtomon kívül, nagyon szorongattatván, mindenfelől táboromba sietett.” Igen érdekes az ország negyedik rendjének jellemzése: „a királyi városok állapota is hasonló emlékoszlopa volt az austriai uralkodásnak, szegénységök, polgáraik megfogyatkozása s a mesterségek és ipar hanyatlása által bizonyítván, hogy árvaságra jutott az ország, s hogy az

árva javai a gyámok által eltékoztattak. A polgárság szintén ragaszkodott hozzá, de szegénysége miatt csak középszerű segítségemre lehetett.”

A harmadik rendnél a nemesség mellett említett katonaság túlnyomórészt a felszabadított jobbágyság, a szabadosok, a hajdúk, a nép tömegeiből állott. Amikor Rákóczi a népről ír, melegség áradt tolla után. „Kik e sorokat olvasandják, alig fogják hihetni a nép ekkori fájdalmát és hozzámvaló ragaszkodásának nagyságát.” A kuruc versek és folyamodványok szellemét idézik a fejedelem emlékezései: „alig képzelhetni, mily igyekezettel és örömmel tódult a nép hozzám . . . Bőven hullatták örömkönnyeket, melyek az enyéimet is kicsalták. Buzgóságuknak és ragaszkodásuknak nem volt elég bennünket élelemmel ellátni: hanem haza-küldvén nejeiket, gyermekeiket, beálltak seregembe, többé el sem hagynának, s puskák hiányában kardokkal, vasvillákkal és kaszákkal fegyverkezvén, kinyilatkoztatták, hogy élni-halni akarnak velem.” A győzelmes kuruc háború a polgári átalakulás szempontjából egészen új lehetőséget, kedvezőbb feltételeket ígért. De ez a tendencia, amely a polgári fejlődés felé visz és a nemesi nacionalizmus pozitív elemeit domborítja ki, nem a magyar nemesi rend egészének egyértelmű fejlődését jelenti, hanem kényszer alatt jött létre, — egyrészt Rákóczi államférfiúi nagyságának, az osztályérdekek viszonylagos egyensúlyának megteremtését célzó, a nemzeti összefogás alapját képező politikájának következtében. Másrészt éppen ennek a „katona” rendnek és osztálybázisának céljai következtében, a nemzeti függetlenségi harc vállalása saját felszabadulása reményében. Amikor a szabadságharc vezetésében bekövetkezett a középnemesség háttérbe szorítása, majd a főnemesség előtérbe kerülése s az ezt követő kiegyezés, a nemesi nacionalizmus elvesztette azt a pozitívumát, amit a nemzeti összefogás időleges létrejöttének elősegítéséért neki tulajdoníthatnók.

Rákóczi tudni vélte „azon természetes gyűlölség” okát, amely a magyar nemesség és a nép között élt. „Mert a nép II. Ulászló király idejében visszaélvén a keresztes háborút hirdető bullával: fölzendült a nemesség ellen, de legyőzetvén, oly nagy szolgaságra jutott s a nemesség oly korlátlan jogokat nyert jobbágyságai fölött, hogy a törvények szerint csak lelkét lehetett a parasztnak tulajdonául tekinteni . . . úgy látszik nem kívánnak még most is egyebet, mint elvesztett szabadságukat megbosszulni.” A korlátolt osztálypolitika, a nép szabadsága árán szerzett nemesi kiváltságok makacs védelme Rákóczi szemében a centralizálás kísérlet és a függetlenségi harc idején elavult tényezővé vált. Az ország gazdasági felemelkedése, a szabadságharc anyagi bázisának biztosítása is részben új megoldásokat követelt, melyek a társadalmi átalakulás útjait is egyengették volna.

A magyar nacionalizmus irodalmi előzményeinek további vizsgálata szempontjából a kuruc korszak és a szabadságharc elbukása döntő mozzanatként tekintendő. A nemesi nacionalizmus legtöbb pozitívumot hordozó szakaszának lezárulása következtében, a maguk nemében is ellentmondásos elemek sem szolgálhatnak közvetlen előzményül, mert valóban zárókövei annak a folyamatnak, amelyen Klaniczay Tibor a nemesi nacionalizmus vázolása során előadásában végigvezet. A Rákóczi szabadságharc bukásával pedig megszakadt a nemzetté válás lehetőségének az a másik, a nemzeti centralizáció és a polgári törekvések szaggatott útja is, amely a humanizmus megjelenésétől kezdve nyomon kísérhető. Az ezután következő korszakban, a XVIII. század további részében ezért bonyolulttá válik a feladat, amikor a polgári nemzet elemeinek erősödését keressük a gyarmati korlátok között. A magyarországi belső fejlődés

a feudalizmus válságát és a nemzettéválás folyamatát készítette elő. A század első felének történetében még nem látható világosan az előzménye annak a folyamatnak, amely a köznemességet a század végén a fejlődés élére veti.

Az előzményekkel függ össze a polgárosulásért és a nemzeti függetlenségért vívott harc egymásratalálásának a következő századra való áttolódása is. A nyelv, nemzet és haza fogalmának összekapcsolódása fontos lépés lesz a társadalmi gondolkodás fejlődésében, nagy haladás a nemzet és haza régebbi, szűken nemesi értelmezéséhez képest. Az irodalmi nyelv és a vele kapcsolatos művelt köznyelv kialakulása jelentékeny mértékben összefügg a nemzeti tudat és érzés alakulásával, szoros kapcsolatban áll a nemzet politikai egységének megteremtésével. A Klaniczay által hangsúlyozott, nyelvet illető felismerésnek minőségileg új fokozatai is megjelölhetők. Bessenyei Holmijában került rögzítésre, hogy „a magyar nyelvnek, tudománynak tekintetibe nincs Erdély, hanem csak egy magyar haza”. Azt pedig Kölcsey fogalmazta meg, hogy a „haza, nemzet és nyelv, három egymástól elválaszthatatlan dolog”. Minthogy ilyen nyelvi formára a polgárosuló nemzetnek és a felvilágosult polgári gondolatnak van szüksége, a nyelvi küzdelem az antifeudális, a rendiség ellen folytatandó harccal szövődik össze. A nyelvművelésért folytatott küzdelem egyes fázisai erőteljesen megragadhatók a XVI—XVII—XVIII. században is; számai nem szakadnak meg a kuruc kor utáni időszakban sem, a felvilágosodás korában azonban egy minőségileg új szakasszal folytatódik.

KLANICZAY TIBOR válasza

Megköszönve azt a számos értékes és fontos kiegészítést, melyet a hozzászólók előadásomhoz fűztek, csupán néhány vitás kérdéssel kívánok válaszomban foglalkozni.

Ezek között a legfontosabb a nacionalizmus értelmezésének, a nacionalizmus és patriotizmus egymáshoz való viszonyának a kérdése. Régebben a nacionalizmust és a patriotizmust mint egynemű, de ellenkező előjelű kategóriákat használtuk. A nemzettel, hazával kapcsolatos felfogásokat, nézeteket aszerint minősítettük patriotizmusnak vagy nacionalizmusnak, hogy haladó vagy reakciós törekvéseket szolgáltak-e, hogy tetszenek-e nekünk vagy sem. Ezt az eljárást tudománytalannak, s ideológiailag igen veszélyesnek tartom, mert elködösíti a nacionalizmus lényegét, azt, hogy egy, a polgársághoz kötött történeti kategóriáról van szó. Ha egyszerűen csak patriotizmusnak minősítünk minden progresszív jellegű hazafias vagy nemzeti megnyilatkozást, akkor tág kaput nyitunk olyan törekvéseknek, amely nacionalista jelszavakat a szocialista hazafiság részévé nyilvánít. Az 50-es években tanúi lehettünk ennek a folyamatnak, mely azután az 1956. évi ellenforradalom alkalmával alaposan megbosszulta magát. Mivel Zrinyi, Kölcsey, Vörösmarty, sőt Petőfi nemzeti elképzeléseivel, s ezzel kapcsolatos irodalmi műveikkel összefüggésben — azok vitathatatlan haladó jellege miatt — szentségtörés lett volna nacionalizmust emlegetni, minden a maguk korában nagyon is progresszív nacionalista megnyilatkozásukat a ma is érvényes patriotizmus rangjára emeltük, s akaratlanul is az örökérvényűség látszatával ruháztuk fel. Pedig az időtlen patriótáság minősítésével ellátott, de valójában nacionalista megfogalmazások egészen

mást jelentettek, más célokat szolgáltak egykori létrejöttük idején, mint 1954-ben vagy 1956-ban: a polgári haladást és a nemzettévalás haladó folyamatát elősegítő jelszavakból a proletár-internacionalizmus és a szocialista hazafiság ellen irányuló reakciós-nacionalista frázisokká váltak.

Ezek a súlyos következménnyel járó félreértések elkerülhetők akkor, ha nem játszunk a különböző nemű fogalmakkal, ha nem keverjük össze a nacionalizmust mint egy történeti-ideológiai kategóriát a hazaszeretettel, mint erkölcsi kategóriával. A hazaszeretet mint nemes emberi érzés — hasonlóan annyi más-hoz (szülők iránti szeretet, a gyermekek szeretete vagy a legtágabban felfogott, etikai értelemben vett humanizmus) — már megvolt az ókorban is, évezredekkel a nemzet és a nacionalizmus létrejötte előtt, s meglesz feltehetőleg további évezredekig a polgári nemzet és nacionalizmus teljes eltűnése után is. A nacionalizmus viszont a fejlődés egy adott szakaszában, általában a kialakuló modern burzsoáziával együtt megjelenő ideológiai tényező, mely a polgárság történetének haladó szakaszaiban sokszor progresszív vagy akár forradalmi szerepet is betölthet. Ilyenkor a nacionalizmus elválaszthatatlan egységbe fonódhat a legnemesebb patriotizmussal, vagyis a nacionalizmus mint ideológiai elem a hazaszeretet erkölcsi követelményét elégíti ki. Később, a burzsoázia reakcióssá válásakor, de különösen a szocializmus korszakában viszont a nacionalizmus — noha a hazafiság álarcájába burkolózik — voltaképpen a patriotizmus ellen irányul. Ma a patriotizmussal csak a proletár-internacionalizmus egyeztethető össze.

A nacionalizmus helyes történeti értelmezése érvényesül a magyar nacionalizmus történeti útját és sajátosságait elemző pártállásfoglalásban is, mely határozottan kimondja, hogy a nacionalizmus a XIX. század első felében a haladást lendítő ideológiai tényező volt. A nacionalizmus tehát nem egy eleve pejoratív jelenség, csak a történeti fejlődés folyamán vált ilyenné. Hasonló e tekintetben osztálybázisához, a burzsoáziához: elítéljük ma, a szocializmus korában, de csodálattal adózunk az európai polgárság hajdani nagyságának, forradalmi tetteinek.

Aggály merült fel a tekintetben is, hogy jogosult-e nemesi nacionalizmusról beszélni, nem vezet-e ez a burzsoá nemzet és nacionalizmus pontosan meghatározható foglalmainak a feloldására és végül semmitmondóvá tételére. Véleményem szerint a feudális értelemben vett nemzet, a nemesi nemzet létét nem lehet tagadni. Mikor a XIII. századtól kezdve *natio hungarica*-ról, később pedig már magyar nyelven is *magyar nemzet*-ről beszélnek az irodalmi emlékek, akkor nem helyezkedhetünk arra az álláspontra, hogy a középkor vagy a XVI. század írói helytelenül használták ezeket a fogalmakat, s meddő kísérlet volna megpróbálni ezeket mással helyettesíteni. Csak az a fontos, hogy a nemesi és a polgári nemzetet ne keverjük össze, hogy világosan lássuk a kettő közötti elvi, tartalmi különbséget. Ezt az eltérést előadásom elején meg is kíséreltem körvonalazni. Ha viszont nemesi nemzet van, akkor nyilván beszélnünk kell nemesi nacionalizmusról is minden olyan esetben, amikor a nemesi nemzet törekvései nagy hangsúllyal érvényesülnek, amikor a nemesi nemzet a maga célkitűzéseit, jogait és sajátos jellegét a legfőbb értéknek nyilvánítja.

Az így értelmezett nemesi nacionalizmust sem szabad összekeverni a polgárral, még a magyar fejlődés esetében sem, ahol pedig a történeti körülmények folytán a kettő között igen szoros kapcsolat, sőt nyilvánvaló kontinuitás volt. Éppen ezért én is csatlakozom azokhoz, akik Pirnát Antal felszólalását illetően óvatosságra intettek. Ő ugyanis a nemesi és polgári nacionalizmus

szoros összefüggését törvényszerű, általános jelenségnek tartja, s ezzel a polgári és nemesi nemzet közötti alapvető különbség jelentőségét túlzottan lecsökkenti. Emlékeztetnem kell őt arra, hogy az általa említett nyugat-európai nemzeteknél mindig jelen volt egy erős burzsoázia, amely képes volt a nemesség „nemzeti” eszmélkedéseinek új tartalmakat adni, s nemzet-elképzeléseit gyökeresen átformálni. Angliában, Németalföldön a rendi formán belül az újkorban határozott polgári tartalmak törnek elő, míg nálunk a rendi keretek között minden kísérlet ellenére változatlanul a nemesség mondanivalója uralkodik, s még a polgári törekvéseket is ez hordozza. Ezért ki kell tartanom azon állításom mellett, hogy a nemesi és polgári nemzet különösen szoros összefonódása, s a polgári nacionalizmusnak a nemesiben való gyökerezése nem általános törvényszerűség, hanem kelet-európai jelenség, mely a magyarság történetében különös nyomatékkal érvényesült.

Emlékeztetnem kell itt arra is, hogy következetesen mindig csak a nemességről, vagyis nem a feudális uralkodó osztály egészéről, hanem csak annak egyik — bár legfontosabb — rétegéről beszéltem. A nacionalizmus előzményeinek, gyökereinek vizsgálatából ki kell rekeszteni nézetem szerint a főurakat, kivéve azokat az eseteket, amikor egy-egy főúr mint a nemesség vezére lépett a színre. Ha más vonatkozásban, például a feudális kizsákmányolás tekintetében arisztokrácia és nemesség közt elvileg nincs is különbség, addig a nemzet-problematika szempontjából szerepük alapvetően különböző. A főurak is rendi szemléletet képviselnek, de náluk ezzel nem járnak együtt „nemzeti” törekvések. Ez utóbbiakhoz feltétlenül szükséges, hogy szélesebb réteg legyen a hordozójuk, mert csak egy társadalmilag és politikailag összetartozó tömegnek van szüksége olyan kollektív tudatra, mint a „nemzeti”. Rendi szemlélet és rendi nacionalizmus ezért nem azonos fogalmak, a rendi nacionalizmus, csak a nemesi rend szemléletével jár együtt, de a főúrral nem. Ez az oka annak, hogy a nemesi nacionalizmus fejlődési szakaszait vizsgálva, a Mohácsiól Zrinyiig terjedő időszakról hallgattam. Ekkor ugyanis a nemesi rend nem volt számottevő önálló politikai erő; a vezető szerep ekkor a báróké, az arisztokráciáé. A főnemesség saját rendi politikáját a XVII. század elején juttatja diadalra, s e rendi politika vezéreinek, mint Illésházy Istvánnak, Thurzó Györgynek, Eszterházy Miklósnak és Pázmány Péternek a nézeteiben nacionalizmust hiába keresnénk. Nem ismeretlen kategória számukra a nemzet, de korántsem bír olyan jelentőséggel, mint a Jagello-korban vagy a kuruc korban a nemesség számára.

A főnemesség vezetészerepe volt az egyik oka annak, hogy oly keveset szóltam a XVI. századról, s hogy például a végvári vitézek szerepét a nemzet-problematika szempontjából nem érintettem, — amit Bán Imre és Pirnát Antal szóvá is tettek. A végvári vitézek nem „nemzeti”, hanem hazafias és főként keresztény célokért küzdöttek. Balassi Bálint az országról úgy beszél, mint „Édes hazám, te jó Magyarország, Ki keresztyénségnek viseled paizsát”, de nemzetről nincs szó az ő költeményeiben. A nemesség korábbi hangos nemzeti öntudatát ekkor visszaszorította a keresztény egység tudata, valamint a közös hazáért együtt küzdő legkülönbözőbb népek összetartozásának az érzése. Európa számtalan nácíója találkozott ekkor a magyar végvárakban, s együtt védik a magyar hazát is, a horvát hazát is, a Dunamedence minden népének a hazáját, sőt az egész keresztény Európát. Balassi költészetének, illetve a Balassi által mintául vett költészetnek feltűnő poliglott jellege szintén arra mutat, hogy itt nincs szó sem arról a nemesi nacionalizmusról, melyről Mátyás és

Verbőczy nemesi szónokoltak, sem arról a nemzet-problematikáról, mely a reformáció íróinak munkásságában kezdett fel-feltűnedezni.

Hiányként vetette fel Tóth Dezső a vallási probléma mellőzését előadásomban. Azt hiszem, ez a kifogás jogos. Nem azért, mintha feladatom lett volna a vallási kérdés végigkísérése a régi magyar irodalom fejlődésében. Fontos lett volna azonban rámutatni arra, hogy a nemesi és polgári nemzet-elképzelés s nacionalizmus közti eltérésben a vallás kérdésének nagy jelentősége van. A nemesi nacionalizmus olyan kornak a terméke, amikor az emberek tudatában a vallás még fontosabb kategória, mint a nemzet, míg a polgárság tudatában a vallás — fontosságát tekintve, s politikai jelentőségét nézve — már egyre inkább a nemzet mögé szorul, s ez a folyamat teljessé válik, mielőtt a polgárság ideológiája leveti magáról kezdeti vallásos köntöseit. A vallási problémákör bekapcsolása tárgyalásomba számos helyen jobban alátámasztotta volna érvelésemet. Legyen szabad most utólag csak egy mozzanatot említenem. A kuruc nemesi nacionalizmus és a szatmári béke után kiteljesedő Habsburg-hű területi-rendi nacionalizmus különbségét az előbbinek uralkodóan protestáns, az utóbbinak elsősorban katolikus jellege is alapvetően meghatározza.

Ehhez kapcsolódik a Mátyás országának, illetve a Regnum Marianum-nak az eszménye; az egyik a Zrinyitól Rákócziig érvényesülő Habsburg-ellenes kuruc nacionalizmus, a másik pedig a szatmári béke utáni Habsburg-barát nacionalizmus jelszava lett. A két koncepció közti áthidalhatatlan szakadék jól szemlélteti a XVII., illetve XVIII. századi nemesi nemzetfelfogás különbözőségét.

Szintén Tóth Dezső vetette fel mint hiányt a magyarnyelvűség kérdésének a mellőzését. Ez szándékosan történt. A nacionalizmus előzményei ugyanis más probléma mint a polgári nemzet előzményei. Az anyanyelv, mint a polgári nemzet első helyre állított ismérve, óriási szerepet tölt be a nemzet-térválás folyamatában. Az egységes köznyelv és irodalmi nyelv kialakulása e folyamat egyik legfontosabb része, s azok a törekvések, melyek az anyanyelv fejlesztését, az irodalmi használatban való elterjedését szorgalmazzák feltétlenül aktív elősegítői a nemzet-térválásnak ezen a ponton. Az ilyen törekvések azonban korántsem nemzeti célkitűzésekből fakadnak, bár egyes humanistáknál (Sylvester, Pesti Gábor) ilyesmire is van példa. Gondoljunk azonban Pázmányra, akinek az egységes magyar irodalmi nyelv létrejöttében igen nagy szerepe van, s aki talán mindenki másnál határozottabban foglalt állást a magyarnak más nyelvekkel való egyenrangúsága mellett irodalmi műveivel és elvi nyilatkozataival egyaránt. Mégsem képvisel Pázmány nacionalizmust, s az ő anyanyelv kultuszának sincs köze ehhez. A nyelv-probléma önálló nem a nemzeti tudat fejlődésével van kapcsolatban, hanem az ellenreformáció érdekeivel, amely a reformáció magyarnyelvűségéhez alkalmazkodva azt egy még magasabb szintre óhajtott emelni. Míg tehát ebben az esetben a magyarnyelvűség fejlődése nem nacionalizmus, addig a XVIII. században viszont a nemesi nacionalizmussal a latin nyelv védelme függött szorosan össze. A nyelv-kérdés tehát nem egyértelműen kapcsolódik a nacionalizmus előzményeinek problémaköréhez, s ezért szándékosan nem tértem ki rá részletesen, szűkre szabott tanulmányom keretei között. A magyar nyelv ügye a nacionalizmussal csak a XVIII. század végétől kezdve forrott össze elválaszthatatlanul, vagyis éppen attól az időtől kezdve, amely már kívül esett előadásom tárgykörén.

Felmerült az a kérdés is, hogy a nacionalizmus problémájának mostani vizsgálata mennyiben eredményezi majd a régi magyar irodalomra vonatkozó koncepciónk megváltozását. Csatlakozom Gerézdi Rabánhoz abban, hogy a magyar nyelvű irodalmi emlékek megbecsülése változatlanul fontos marad, s ennek semmi köze a nacionalizmushoz. De világosabb álláspontot kell kialakítani a magyar irodalom és a régi Magyarországon élő más népek akár anyanyelvű, akár latin irodalmának a viszonya, összefüggései, egymástól való elhatárolása kérdésében. Az ezután megírandó szintézisben erre a kérdésre az eddiginél nagyobb figyelmet kell majd szentelni.